В.М. Волковинський
(м. Київ)

БОЙОВІ ДІЇ ТА ВІЙСЬКОВІ ОПЕРАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У 1914 р. розпочалася Перша світова війна – подія грандіозного значення, яка по своїм масштабам і наслідках не знала собі рівних в усій попередній історії людства. Зарубіжні фахівці визнали її одним з десяти найвидатніших подій в історії другого тисячоліття.

Перша світова війна готувалася досить довго найбільшими європейськими державами, які об'єдналися у Троїстий (у роки війни він перетворився у Четверний) союз та Антанту. У першому об'єднанні центральне місце займали Німеччина та Австро-Угорщина, а другому – Англія, Франція та Росія. У радянській історіографії причиною Великої війни називали боротьбу між двома коаліціями капіталістичних держав за новий переділ поділеного світу, колоній, сфер впливу, поневолення інших народів. Якби так було насправді, то бойові дії точилися б не в Європі, а в Африці, Азії та на інших континентах світу. Основною метою Першої світової війни було нанесення поразки провідним європейським державам, а потім уже розподіл їх територій, колоній і т. ін. між переселенцями.

Почалася війна швидко і навіть несподівано. Приводом для цього послужив терористичний акт – убивство 28 червня 1914 р. у м. Сараєві членом сербсько-хорватської націоналістичної групи Гаврилом Принципом спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердінанда та його дружини – графині Хотек під час офіційного візиту до Сербії. Австро-Угорська імперія оголосила організатором цього гучного теракту Сербію, яку вважала прибічницею створення на Балканському півострові великої слов'янської держави до неї, мріяла приєднати слов'ян, які жили на півдні імперії Габсбургів.

23 липня Австро-Угорщина пред'явила Сербії ультиматум і почала готуватися до війни. У конфлікт були втягнуті провідні європейські держави ворогуючих військово-політичних об'єднань. Кожна з них мала свої глобальні плани. Росія виступила, по традиції, захисником балканських слов'ян, насамперед Сербії. Рада Міністрів Російської імперії 24 липня оголосила фактично таємну мобілізацію у Київському, Одеському, Московському та Казанському військових округах. Таке рішення було ухвалене за розпорядженням Миколи II. Після оголошення 28 липня Австрією війни Сербії, цар наступного дня підписав указ про проведення 31 липня

загальної офіційної мобілізації. 1 серпня німецький кайзер Вільгельм II оголосив Росії війну, хоча й дав Миколі II уникнути її, якщо той припинить мобілізацію. Російський цар стояв на своєму, Вільгельм II надіслав австрійському імператорові Францу Йосифу телеграму, у якій зазначив, що його армія повинна зосередити свої головні сили не на Балканах, а проти Росії [1] – реально України. У відсотковому відношенні військовослужбовці-українці переважали навіть над росіянами. У 1915 р. на тисячу кожної національності в царській армії перебувало росіян – 4, білорусів – 5, українців – 8, німців – 10, євреїв – 11, поляків – 12. Якщо німці, євреї та поляки вважалися «потенційно небезпечними» і вони зазнавали певних утисків, то українці прирівнювалися до росіян. „Малоросійське питання, – писав генерал А.І. Денікін, який служив і воював на українських землях, – не існувало зовсім. Малоросійська говірка, пісні, музика набули повного визнання і в жодному разі не викликали уявлення окремішності, сприймалися як своє російське, рідне" [2].

Росія загалом готувалася до війни з Німеччиною, яка з другої половини XIX ст. стала наймогутнішою державою Європи, а Австро-Угорщину не вважала серйозним противником. Коли йшла мова про можливу війну з цією імперією, російський уряд заявляв, що бажано було б приєднати до імперії українські землі у складі Австрії між існуючим кордоном і Карпатами. Але фактично це були теоретичні плани.

Генеральний штаб російської армії навіть не мав плану проведення мобілізації на випадок війни з імперією Франца Йосифа. Однак на території України розташувалися значні збройні сили – війська Київського та Одеського округів. Напередодні війни в Україні дислокувалося 36 піхотних та 6 кавалерійських дивізій, 11 саперних, 2 понтонні, 3 залізничні та 2 телеграфні батальйони [3].

Між Росією та Австро-Угорщиною не було природних перешкод – великих річок, гір і т. ін. Карпатський хребет знаходився на австрійській території і був серйозною перешкодою для стрімкого наступу російської армії вглиб Австро-Угорщини, проте він не давав змоги й військам цісаря здійснювати відповідні стратегічні і тактичні маневри. Бойові дії між австро-угорською і російською арміями мали відбуватися на українських землях, які входили до складу обох імперій.

Австро-Угорська армія була найслабкішою з п'яти провідних держав Європи. Вона складалася з представників 11 народностей, які мешкали на території двоєдиної імперії. Спочатку вони служили у змішаних полках, а напередодні війни військові з'єднання формувалися за національним принципом. З 102 австро-угорських полків, 48 були сформовані зі слов'ян, у тому числі 9 з українців (у тогочасній Російській імперії їх називали «руськими»). Загалом 8,7% особового складу австро-угорської

армії становили українці. Загалом же за роки війни в австро-угорській армії назви західноукраїнських міст носили: 31 піхотний, стрілецький, кінний та гарматний полки, а також 8 піхотних дивізій. Більше половини їх особового складу становили українці. 75% офіцерів у збройних силах імперії Габсбургів були німцями за походженням і 25% солдат не розуміли їх, оскільки були представниками інших національностей [4].

Загалом же офіційною мовою в австро-угорській імперії була німецька, на якій віддавалися усі накази та велася документація, але в окремих полках для спілкування між офіцерами і рядовими практикувалася і двомовність – залежно від національного складу військовослужбовців даної частини. Однак багатонаціональні збройні сили імперії Габсбургів були не такими слабкими, як на це сподівалися держави Антанти. Найкращими і найбільш боєздатними були угорські частини, які воювали не гірше німецьких. На належному рівні воювали боснійці й хорвати. Але у поляків, русинів, словаків, а особливо у чехів та румунів бойовий дух і дисципліна були помітно слабкішими.

На рубежі 80–90-х рр. XX ст. українці познайомилися з книгою канадського історика О. Субтельного „Україна: історія". Ця праця виходила на початку 90-х рр. масовими накладами і кількома виданнями, кожне з яких було перероблене і доповнене. Книга О. Субтельного зовсім по-новому висвітлювала минуле України і стала для переважної більшості українських істориків своєрідним дороговказом для вивчення історії їх молодої і незалежної держави. Проте у цій книзі було й багато фактичних помилок, які українські історики використали у своїх дослідженнях, і вони донині повторюються в численних історичних працях. Перша світова війна для українського народу у книзі „Україна: історія" названа братовбивчою. „Найгіршим, – зазначає О. Субтельний, – було те, що українців – як учасників боїв з обох сторін – змушували вбивати одне одного" [5].

Насправді ж українські кадрові полки в австро-угорській армії воювали практично на Сербському, Італійському фронтах. У бойових діях проти росіян брали участь лише 3 піхотні (58-й Станіславський, 89-й Городоцький та 109-й Чортківський) та 2 стрілецькі (19-й Львівський і 35-й Золочівський) полки, у яких нараховувалося близько 60–70 % українців [6].

У Великій війні Україна, не будучи самостійним суб'єктом міжнародних відносин, знаходилась у складі двох імперій, які воювали між собою. Причому царський уряд, виступаючи рятівником балканських слов'ян, зробив українські землі основним театром бойових дій на Сході Європи. Ще до початку війни російське командування організувало Північно-Західний (проти Німеччини) та Південно-Західний (проти Австро-Угорщини) фронти. Останній проходив по території України і мав довжину більше 400 км. Його польове управління знаходилося у Києві. На австро-

угорському кордоні спочатку було тихо. Німеччина заявила, що розпочала війну з Росією, щоб захистити Австро-Угорщину від агресії останньої. Але сама імперія Габсбургів не оголошувала війни своєму східному сусідові. У Берліні почали навіть хвилюватися – чи оголосить її Росії взагалі Австро-Угорщина. Вичікували й росіяни, хоча на кордоні зі Східною Галичиною було сконцентровано значні сили й існував уже фронт, що мав вести бойові дії проти Австро-Угорщини. Лише 6 серпня 1914 р. австрійський імператор Франц Йосиф оголосив війну Росії, проти якої було зосереджено близько 50% його армії. Загалом же, у серпні 1914 р. цісарські збройні сили, які складалися фактично з трьох армій – загальноімперської, австрійської та угорської, нараховували 1080 батальйонів, 465 ескадронів, 532 батареї, 180 інженерних рот – усього 150 000 солдатів, 2500 гармат і 1800 кулеметів [7].

Головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту було призначено командуючого Київським військовим округом генерал-ад'ютанта М.І. Іванова. Начальником штабу фронту став генерал від інфантерії М.В. Алексєєв, який напередодні війни командував 13-м армійським корпусом. До складу Південно-Західного фронту входило 4 армії, які розташувалися з півночі на південь у такому порядку: 4-та (ком. генерал від інфантерії А. Зальца), 5-та (ком. генерал кавалерії П.А. Плеве), 3-тя (ком. генерал від інфантерії М.В. Рузький) та 8-ма (ком. генерал кавалерії О.О. Брусилов). На лівому фланзі фронту між Дністром і Прутом діяв так званий Дністровський загін під командуванням генерал-майора О.О. Павлова, основу якого складали 47-й Український та 48-й Одеський піхотні полки.

Слід зазначити, що Верховними головнокомандуючими російської армії впродовж Великої війни були генерали, які воювали саме на українських землях – М. Алексєєв, О. Брусилов, Л. Корнілов та М. Духонін. На початку війни та після повалення самодержавства у березні 1917 р. цю посаду обіймав великий князь Микола Миколайович, а з серпня 1915 р. по лютий 1917 р. – сам імператор Микола II.

Незважаючи на те, що на території України знаходились значні сили російських військ, з початком війни сюди були перекинуті військові формування з Московського та Казанського військових округів. З них були сформовані 4-та та 5-та російські армії. До кордону з Австро-Угорщиною були передислоковані значні кавалерійські сили, сформовані з донських, кубанських, терських та, як їх називали офіційно, кавказьких козаків. У той час, коли правлячі кола Росії заявляли про свою історичну місію захищати інтереси слов'ян, прості солдати, особливо з Поволжя, Уралу, Сибіру та інших регіонів імперії, як згадував генерал О. Брусилов, не розуміли, за що воюють [8].

Австро-Угорщина розгорнула проти Росії (практично на українських землях) на лінії Сандомир–Перемишль–Станіслав–Чернівці чотири армії: 1-шу (ком. генерал-полковник В. Данкль), 4-ту (ком. генерал піхоти Ауффенберг), 3-тю (ком. генерал-інспектор армії Р. фон Брудерман) та 2-гу (ком. фельдмаршал Е. Бьом-Ермолі). Австро-Угорською армією вже не міг практично командувати діючий 84-річний імператор Франц Йосиф, після вбивства в Сараєві Франца Фердінанда спадкоємцем престолу став ерцгерцог Карл, який був далекий від політики і військової справи. Тому Верховним Головнокомандуючим призначили іншого родича цісаря – ерцгерцога Фрідріха, який обіймав цю посаду номінально. Фактично ж командував австро-угорськими військами генерал піхоти граф Франц Кондрад фон Гьотцендорф.

6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Росії. Переважна більшість українських солдат і офіцерів обох імперій виконували свій військовий обов'язок і воювали в арміях тих держав, де вони народилися і жили, вважаючи супротивника своїм кровним ворогом. У російській Україні про це відверто заявив 30 липня 1914 р. тодішній головний редактор журналу «Украинская жизнь», що виходив у Москві, Симон Петлюра. У статті-відозві «Війна та українці» він заявив, що українці мають виконувати свій обов'язок перед Російською державою і, що серед них не існує «австрійської орієнтації» [9]. Про необхідність захищати свою батьківщину яскраво сказав і митрополит Української греко-католицької церкви А. Шептицький у зверненні 21 вересня до українців, які мешкали на території імперії Франца Йосифа: «Ми з Божої волі злучені з Австрійською державою і династією Габсбургів, спільна наша доля і недоля. Коли військо нашого цісаря побідить – чекає нас краща і ліпша будучність. До крові будьте вірні цісарю» [10]. Політичні партії воюючих країн або ж підтримували ведення ними бойових дій або залишалися нейтральними. Лише російські більшовики виступили проти політики і відверто заявили про бажання царизмові поразки, а їх лідер – В.І. Ленін закликав перетворити війну імперіалістичну в громадянську. До таких заяв народ ставився на початку війни скептично і вважав їх несерйозними.

У серпні 1914 р. Головна Українська Рада проголосила про необхідність створення полків українських частин добровольців під назвою «Українські Січові Стрільці (УСС)». Охочих захищати Галичину від російських військ знайшлося багато, оскільки тут з 1911 р. активно діяли молодіжні військово-патріотичні скаутські організації, які готувалися до майбутніх боїв за незалежну єдину Україну. У другій половині серпня на близько 30 тис. переважно представників інтелігенції, студентства та учнівської молоді забажало стати січовиками. Однак Габсбурги побоювалися такого масового напливу українських добровольців і обмежились

створенням у 1914 р. невеликих загонів УСС, які здебільшого охороняли перевали в Карпатах.

Українці, які входили до складу Російської імперії, також були настроєні войовничо щодо Німеччини та Австро-Угорщини і мріяли лише про перемогу.

Німеччина, яка планувала нанести удар на захід і досить швидко розгромити французькі війська, вимагала від свого союзника Австро-Угорщини активізувати бойові дії на російському фронті, щоб відволікти основні сили Росії і не дати їй змоги розпочати наступ на Німеччину. Але, виконуючи прохання французького уряду, 17 серпня армії російського Північно-Західного фронту розпочали Східно-Прусську операцію. Майже одночасно мали розпочати бойові дії війська 8-ї та 3-ї армій Південно-Західного фронту, які увійшли на територію Східної Галичини. Розпочалася 33-денна Галицька битва – одна з найбільш успішних для російської армії і у той же час кривавих бойових операцій. У боях з обох сторін брали участь вісім армій, понад 100 дивізій, більш як 1,5 млн солдатів та офіцерів. Росіяни і австро-угорці мали одну й ту ж мету – нанести першими супротивнику нищівної поразки і, в кінцевому результаті, вивести його з участі у Великій війні. Австрійські війська з метою зриву наступу росіян завдали випереджального удару, розгорнувши 17 серпня наступ на Кам'янець-Подільський. Місто мали захищати 7 рот ополченців, але вони без бою відступили, і Кам'янець-Подільський захопили австрійці. Командуючий фронтом М.І. Іванов був дуже наляканий таким ходом дій і наказав командарму О.О. Брусилову визволити захоплене ворогом місто. Однак останній дотримувався іншої думки – не розпорошувати сили, і не виконав наказу командування.

18 серпня війська 8-ї російської армії, форсувавши р. Збруч, увійшли на територію Східної Галичини, маючи завдання не допустити відступу австро-угорців за р. Дністер. При вступі 8-ї російської армії на територію Східної Галичини О.О. Брусилов видав спеціальний наказ, у якому говорилося: «Поздоровляю славні війська армії з переходом кордону. Наказую оголосити нижчим чинам, що ми входимо в Галичину, хоча і складову частину Австро-Угорщини, але це одвічна Руська земля, населена, головним чином руським же народом, для звільнення якого війна ведеться...» [11]. Слід зазначити, що переможний наступ 8-ї російської армії Брусилова був затьмарений невеликою поразкою і першими бойові дії розпочали фактично австро-угорці. Коли росіяни готувалися форсувати р. Збруч, кавалерійська дивізія 11-го австрійського корпусу форсувала річку і вдарила по зведеній козачій дивізії, яка від несподіваної появи ворога почала відступати. Австрійська кіннота без попередньої розвідки розпочала наступ, але була зустрінута шквальним артилерійським та кулеметним вогнем і,

зазнавши серйозних втрат, відійшла за Збруч. Після того, як ситуація стабілізувалася, командарм відразу ж звільнив з посади командира козачої дивізії за його прорахунки, які призвели до першої незначної поразки росіян у цій битві. Наступ війська генерала Брусилова вели у напрямку Галича між річками Дністер і Прут. Коли австрійці дізнались про наступ 8-ї російської армії, вони залишили Кам'янець-Подільський і не завдали йому ніякої шкоди. Назустріч військам Брусилова було направлено 3 кавалерійські дивізії та кілька піхотних бригад австро-угорської армії, але вони були розгромлені росіянами, які захопили Тернопіль. 19 серпня наступ на Львів розпочала 3-тя російська армія генерала М. Рузського. Росіяни наступали з району Дубна (3-тя) і Проскурова (8-ма). Із запізненням – 23 серпня – почали діяти 4-та армія, націлена на Перемишль із завданням не допустити відступу ворога на захід до Кракова, та 5-та армія, яка також наступала на Львів. Війська Рузського зустріли запеклий опір з боку австро-угорської армії. Незважаючи на її слабкі сторони, особовий склад успішно вів оборонні бої. На відміну від французів, австрійці швидко окопувалися, а кожний солдат мав при собі 5-6 м колючого дроту і, у разі необхідності, швидко виставляв для ворожої піхоти загородження. Зіткнувшись з таким опором, 3-тя російська армія зупинилася, а коли австрійці розпочали контратаку у районі міст Буська та Кам'янка-Струмилова, навіть трохи відступила. Угорська кавалерія прорвала російські позиції і призвела до втрат артилерії. Лише кинувши у бій резерви, війська Рузського врятували становище.

Австрійці перекинули свою 2-гу армію із сербського фронту в Галичину також із запізненням. До того ж, щоб виконати свої союзницькі умови, австро-угорські війська, не акцентуючи увагу на бойових діях у Галичині, вирішили нанести удар для розгрому 4-ї і 5-ї російських армій між річками Віслою та Бугом. Саме ці армії Південно-Західного фронту знаходились найближче до Німеччини. Ця битва дістала назву Люблін-Холмської. Вона була однією зі складових Галицької операції.

20 серпня 1-ша австрійська армія розпочала наступ на позиції 4-ї російської армії у районі м. Красніка. Це був жорсткий зустрічний бій, що тривав 23-24 серпня, у якому росіяни відступили майже до Любліна. Щоб уникнути оточення 4-ї армії, російське командування перекинуло на правий фланг значні додаткові військові сили під командуванням генерала П.О. Лечицького, з яких у серпні 1914 р. була сформована 9-та російська армія. Командуючого 4-ою армією генерала Зальца замінили генералом О.Є. Евертом. Одночасно з цим 4-та австро-угорська армія завдала удару по 5-й російській армії під Комаровим (Томашевська битва), яка змушена була також відступати до Любліна, Холма та Володимир-Волинська і понесла значні втрати. Проте успішні дії російських військ 3-ї та 8-ї армій у

Галичині змусили австро-угорців зупинити переможний наступ і навіть перекинути свою 4-ту армію на допомогу 2-й та 3-й арміям. На південному фланзі російського Південно-Західного фронту війська 3-ї та 8-ї армій у боях на р. Гнила Липа (лівої притоки Дністра), що тривали з 26 по 30 серпня, потіснили війська 3-ї і частково 2-ї австрійських армій у напрямку до Львова. Одночасно з цією битвою почався зустрічний бій військ 3-х російської та австро-угорської армій на р. Золота Липа. Разом з арміею Рузського бойові дії вели й війська Брусилова. У Галичині росіяни мали значну перевагу в живій силі над австро-угорськими збройними силами, які зосередили свої війська на Люблінсько-Холмській ділянці фронту. На Золотій Липі 12 піхотним дивізіям 3-ї російської армії протистояли 8 австро-угорських, а проти 10 дивізій армії Брусилова діяло 3 австрійські. 27 серпня австро-угорські війська перейшли до оборони, а наступного дня почали відступ. У результаті цих боїв виникла загроза оточення російськими військами австро-угорських, і вони почали поспішний відхід.

Паралельно з наступом російських військ на територію Галичини на кордоні з Буковиною, починаючи з 6 серпня, почалися бої місцевого значення російської та австрійської прикордонної охорони. Це був другорядний театр воєнних дій. Підступи до Чернівців захищала 43-тя австрійська стрілецька дивізія (ком. фельдмаршал фон Георгенег). 23 серпня в районі с. Рідківці відбулась перша на території Буковини битва між австро-угорськими і російськими військами (Дністровський загін). Останні зазнали невдачі і на деякий час залишили край у спокої. Проте стрімкий наступ 3-ї та 8-ї російських армій у Галичині змусив австрійців у ніч з 30 на 31 серпня залишити Буковину, висадивши при цьому в повітря 2 металеві і дерев'яний мости через р. Прут. Незважаючи на епізодичні місцеві бої, яких упродовж серпня 1914 р. відбулося майже 80, 2 вересня о 18 годині Чернівці були без бою взяті росіянами. Бургомістр С. Вайсельберг здійснив акт передачі Чернівців російському командуванню. Тоді ж генерал-лейтенант Т. Арутюнов прямо на сходах перед магістром оголосив Чернівці назавжди російським містам і водночас наклав на міщан контрибуцію як відплату за аналогічні дії австро-угорських військ під час зайняття ними півмісяця тому Кам'янця-Подільського. Сума контрибуції спочатку становила 600 тис. руб., але згодом, завдяки зусиллям митрополита В. фон Ренти, росіяни зменшили її до 300 тис. руб. Врешті-решт вони відмовилися прийняти її, тобто зробили так, як і австрійці в Кам'янець-Подільському [12]. Незважаючи на такий гуманний акт з боку командування, з 2 по 8 вересня на околицях Чернівців відбувалися масові пограбування російськими нижчими чинами, особливо козаками, місцевого населення. На Буковині під командуванням підполковника місцевої жандармерії Є. Фішера була спроба розпочати своєрідну партизанську боротьбу.

Російське командування скептично ставилося до війська Є. Фішера, яке нараховувало більше 5 тис. ос., і завдавало не лише ударів по невеликих російських загонах, а й допомагало регулярним австро-угорським військам захищати Буковину і Східну Галичину. Уряд Габсбургської імперії сформував у Буковині загони з гуцулів, поляків, румунів і т.д., щоб показати їх відданість Австро-Угорській імперії і готовність воювати за її інтереси.

Російське командування, незважаючи на успіхи своїх військ, мало досить невиразне уявлення про сили і плани противника, не могло збагнути зміну його стратегічних і тактичних задумів. Так, м. Львів росіяни вважали справжньою фортецею з великим гарнізоном, а тому планувало штурмувати його силами військ двох своїх армій – 3-ї та 8-ї. Проте на цей час львівська фортеця була фактично ліквідована а з усіх її фортів зняті гармати, тому австрійське командування вирішило відвести свої війська на захід від Львова.

І австрійці, і росіяни активно використовували для розвідки кавалерійські роз'їзди та нову для того часу техніку – літаки. На початку війни на Південно-Західному фронті було 60 літаків. 2 вересня авіорозвідка доповіла командуванню 8-ї армії, що колони австро-угорських військ прямують до львівського вокзалу, звідки один за одним відходять на захід військові ешелони. Невдовзі аналогічну інформацію було отримано й від кавалерійської розвідки та мешканців Львова, які залишали місто разом з австро-угорськими військами.

Попри очевидні факти, командарми М. Рузський та О. Брусилов не наважувалися ввести свої війська у Львів. Лише командуючий 9-м армійським корпусом 3-ї російської армії генерал-лейтенант Д.Г. Щербачов (майбутній реальний командувач Румунським фронтом) запропонував зробити спробу невеликими загонами входити у місто і таким чином переконатися у достовірності інформації, що ворог залишив Львів без бою. 3 вересня війська 3-ї російської армії взяли Львів, а 8-ї – Галич. Микола II сприйняв цю звістку як величезний успіх російської армії і записав у своєму щоденнику: «Вдень отримав радісну звістку про взяття Львова и Галича! Слава Богу! Безмежно щасливий цією перемогою і радію перемозі нашої дорогої армії» [13].

Взяття Львова посіяло особисту ворожнечу між Рузським та Брусиловим. Те, що війська взяли Львів стало можливим завдяки успішним спільним діям 3-ї і 8-ї армій, але головнокомандуючий військами великий князь Микола Миколайович констатував, що доблесні війська генерала Рузського взяли Львів, а армія Брусилова – Галич. Така необ'єктивна оцінка дій 3-ї та 8-ї армій викликала невдоволення як офіцерів, так і солдат армії Брусилова.

Незважаючи на недосконалість літаків, авіарозвідка надавала суттєву допомогу наземним арміям обох країн. Росіяни, завдяки їй, дізналися, що ворог без бою залишає Львів, а австрійці, як констатував начальник штабу їх збройних сил генерал Конрад фон Гьотцендорф, простежили за передислокацією 5-ї російської армії з Польщі на територію України. На початку війни авіація практично здійснювала лише розвідувальні функції. Відомий російський льотчик штабс-капітан П.М. Нестеров, який під час служби у Києві здійснив уперше в світі «мертву петлю» та ряд рекордних за відстанню перельотів, у роки війни, обіймаючи посаду начальника 11-го корпусного авіазагону 3-ї армії, вирішив розпочати боротьбу з літаками-розвідниками. 8 вересня 1914 р. неподалік Львова над м. Жовква Нестеров, побачивши австрійський літак, що вів розвідку, вирішив його збити, завдавши колесами свого літака удар по крилам ворожого аероплана. Нестеров не розрахував силу удару і, таким чином, здійснив перший у світі таран у повітряному бою. Він збив ворожого льотчика і загинув сам. Саме після цього авіабою на літаках почали встановлювати кулемети.

Австро-угорське командування у перших числах вересня 1914 р. здійснило перегрупування своїх сил, які відійшли від Львова лише на 30 км і зайняли оборону на р. Верщиці біля м. Городка. У район Львова було перекинуто 4-ту і зміцнено 2-гу та 3-тю армії. З 5 по 12 вересня відбулася Городоцька битва. У боях з австрійцями особливо відзначилися 48-ма піхотна дивізія під командуванням Л.Г. Корнілова, 4-та Залізна стрілецька дивізія на чолі з А.І. Денікіним та 12-та Кавалерійська, командиром якої був О.М. Каледін. Австрійці зробили спробу розбити 3-тю та 8-му російські армії. Вони досягли деяких успіхів, але три російські армії (9-та, 5-та та 4-та), які діяли на правому крилі фронту, перейшли у контрнаступ. 5-та армія, що просувалася у напрямку Рави-Руської, могла зайти у тил 4-й австрійській армії. Австро-угорське командування припинило бойові дії і почало відводити свої війська за р. Сан, а на початку вересня до р. Дунаєць. 17 вересня 3-тя російська армія оточила австрійську фортецю Перемишль з гарнізоном близько 130 тис. солдатів та офіцерів, але через нестачу снарядів штурмувати її росіяни були безсилі. На 13 вересня російські війська вийшли на рубіж р. Віслока за 80 км від Кракова, а 5-та Кавалерійська дивізія майбутнього гетьмана Української держави П.П. Скоропадського взяла м. Сандомир. 25 вересня авангард російських військ прорвався через Ужоцький перевал у Карпатах і вийшов на територію Угорщини, де й був зупинений австро-угорськими військами. Карпатський хребет мав форму вигнутої підкови у бік Росії довжиною в 400 км і глибиною в 100 км. У горах, висота яких сягала від 1000 до 3000 м, було 9 перевалів. Через них і можна було проникнути на Угорську рівнину. У 20-х числах листопада 48-ма та 49-та піхотні і 4-та Залізна стрілецька

дивізії разом з 2-ою зведеною козацькою дивізією і 8-им армійським корпусом перейшли кілька гірських хребтів і викликали паніку в австро-угорців. Однак героїчний опір, у першу чергу угорських частин, змусив росіян з великими труднощами 28 листопада відступити у рівнинні райони Східної Галичини.

Російські армії могли теоретично наступати на Угорщину і Сілезію. Німеччина, щоб запобігти цьому, перекинула з Західного фронту свої війська для допомоги Австро-Угорщині. У процесі Галицької операції російські війська просунулися вглиб імперії Габсбургів на 280-300 км і захопили Галичину, Буковину та частину Польщі. Австро-угорські війська втратили 400 тис. осіб (у тому числі 100 тис. полонених) і 400 гармат. Втрати росіян становили близько 230 тис. осіб (40 тис. полоненими) і майже 100 гармат. Перші бої засвідчили, війна не буде блискавичною, а триватиме довго і вимагатиме значних людських, фінансових, продовольчих та ін. ресурсів.

Населення Галичини сприймало прихід російських військ так, як в усі часи й у всіх країнах зустрічали люди прихід окупантів. При тій техніці, яка була на озброєні в усіх європейських державах, під час бойових дій гинуло мирне населення, зазнавали руйнування міста та села, що знаходилися у фронтовій смузі. Так, під час наступу військ 8-ї армії у серпні 1914 р. повністю згоріло м. Гусятин, а на Буковині – Дитинець. Початок війни припав на період жнив і урожай ніхто не збирав, у той же час горіли поля – і це було справжнім лихом для галицьких селян.

Командування російськими арміями було переважно уродженцями інших регіонів Російської імперії і не знало життя та проблем українського народу. Багато генералів вважали українців, які входили до складу Російської імперії, «своїми», а тих, хто опинився під владою Габсбургів – «ворогами». Лише окремі з воєначальників, приміром О. Брусилов, розуміли, що по обидва кордони мешкають представники однієї нації. О. Брусилов писав у своїх спогадах, що коли 8-ма армія перетнула кордон Східної Галичини, то він побачив, що там мешкають такі ж «малороси», як і в південних губерніях Російської імперії.

Поки бойові дії точилися в Галичині й Буковині, царська окупаційна адміністрація розпочала боротьбу з прогресивним українством. 30 серпня 1914 р. був виданий наказ про арешт видатного українського історика М.С. Грушевського, якого війна застала у Галичині, і він хотів виїхати звідси. Вченому вдалося перебратися до Києва, де у грудні 1914 р. його було заарештовано ніби за допомогу в організації легіону Січових стрільців у Галичині, які воювали на боці Австро-Угорщини, а також за звинуваченням у шпигунстві на користь імперії Габсбургів [14].

На початку XX ст., як і раніше, приналежність до якоїсь нації

визначалась насамперед тим, яку віру сповідують люди. На західноукраїнських землях домінувала греко-католицька віра, тому всі українці, які її сповідували, були ворогами російських солдат і офіцерів – переважно православних. Але таку політику відкрито проголошувала й російська окупаційна адміністрація. «У східній Європі є тільки три релігії: православна, католицька й жидівська. Уніати ж – зрадники православ'ю, ренегати й єретики, їх силою треба вернути на праведний шлях...», – так констатував тимчасовий правитель Росії на окупованих російською армією землях Галичини Г.О. Бобринський [15].

У зв'язку з цим масового характеру набуло переслідування уніатів у краї. Лише через київські в'язниці пройшло 12 тис. галичан, депортованих углиб Росії. Особливих переслідувань зазнало греко-католицьке духовенство. 18 вересня 1914 р. був заарештований і вивезений спочатку до Києва, а потім у Росію митрополит А. Шептицький. Незважаючи на те, що цією акцією займалася жандармерія, до арешту глави української греко-католицької церкви доклав руку й командуючий 8-ю армією О. Брусилов. Про це він писав у своїх спогадах так: «Уніатський митрополит граф Шептицький, явний ворог Росії, здавна постійно агітувавший проти нас, після вступу російських військ у Львів був, за моїм наказом, попередньо заарештований домашнім арештом. Я його викликав до себе з пропозицією дати чесне слово, що він ніяких ворожих дій, як відвертих, так і таємних, проти нас застосовувати не буде, у такому разі я брав на себе дозволити залишитися у Львові з виконанням його духовних обов'язків. Він охоче дав мені це слово, але, на жаль, услід за цим почав збурювати і виголошувати церковні проповіді, явно нам ворожі... Через це я його вислав до Києва у розпорядження головнокомандуючого» [16]. Тоді, коли російські війська успішно громили ворога в Галичині, на лівому фланзі Південно-Західного фронту австро-угорські війська завдали їм нищівної поразки у Буковині. 20 жовтня 1914 р. війська двоєдиної імперії під командуванням генерала кавалерії фон Пфланцера-Балтіна та полковника Фішера форсували р. Сірет і визволили Чернівці. Це виявилося цілковитою несподіванкою для всіх, у першу чергу, російського командування та 84-річного цісаря Франца Йосифа. Командарм О. Брусилов перекинув у Буковину додаткові сили і наказав генерал-лейтенанту Т. Арутюнову будь-якою ціною розгромити австро-угорські сили і повернути назад Чернівці. Майже місяць тривали вперті бої на території Буковини, але переважаючі сили росіян досягли успіху в боях у басейнах річок Черемош, Прут, Сірет і 27 листопада 1914 р. о 14 год. 30 хв. вдруге вступили в Чернівці.

Російські окупанти були зримими і неприхованими ворогами для українців Галичини та Буковини. Але в українського населення було дуже багато ворогів у роки Першої світової війни як неприхованих, так і таємних.

Нищенням українства займалися й австрійська влада, у Галичині після війни мріяли панувати поляки, а в Буковині – румуни. Врешті-решт, так і сталося після війни.

На рубежі 1914–1915 рр. на Південно-Західному фронті наступило затишшя. Щоправда, восени першого року Великої війни на боці Німеччини та Австро-Угорщини виступила Туреччина. Сухопутні бої з її армією велися на Кавказі, але через Дарданелли у Чорне море вона пропустила своїх союзників німців, які ввели крейсери «Гебен» і «Бреслау». 30 жовтня ці бойові кораблі відкрили вогонь по Севастополю, Одесі, Феодосії, а також Новоросійську. Над Україною нависла небезпека ще й з боку Чорного моря. Його побережжя аж до румунського кордону охороняла створена з військ Одеського військового округу 7-ма армія (ком. генерал від артилерії В.М. Нікітін).

Наприкінці 1914 р. назви «Галичина» та «Буковина» були постійно на вустах австро-німецького та російського командування. Перші виношували плани про повернення під владу двоєдиної імперії українських земель, що були захоплені росіянами. Російська Ставка Верховного головнокомандуючого і командування Південно-Західного фронту сподівалося наступати далі на територію Австро-Угорщини. На початку року верховне командування затвердило розроблений командуючим Південно-Західним фронтом генералом М.І. Івановим план вторгнення російських військ через Карпати на територію Угорщини та нанесення поразки Дунайській імперії, яка б призвела до її розпаду і виведення її з війни. Ці плани стали відомі німецькому командуванню, яке вирішило допомогти союзникам. У Карпати були перекинуті австрійські війська з Сербії та 2 армії, що знаходилися на лівому березі Вісли. Значну допомогу надали союзникам і німці (у січні сюди було надіслано 50 тис., а пізніше близько 90 тис. осіб). Австро-німецьке командування готувалося завдати удар по російським військам, які захопили Східну Галичину, з району Карпат. Для цього у січні 1915 р. була створена Південна армія з 3 німецьких і 5 австрійських дивізій під командуванням німецького генерала О. фон Лінзінгена. Першочерговим завданням цієї армії було витіснити росіян із Карпат і деблокувати оточений Перемишль, а потім наступати на Станіслав. Під Перемишлем стояла 11-та російська армія (ком. генерал від інфантерії А.М. Селіванов). Вона не мала тяжкої артилерії для зруйнування мурів фортеці та й сил, щоб взяти її приступом. Тому росіяни викопали окопи навколо Перемишля і розпочали його блокаду.

О. Брусилов вирішив наступати широким фронтом у Карпатах (від Дуклинського перевалу до Білогруда) наносячи основні удари на Гуменне і Медзі-Лаборце. На правому фланзі 8-му армію прикривали війська Радко-Дмитрієва. На лівому допоміжний удар наносив 7-й АК на Ужгород, а

ще лівіше – кавалерійські з'єднання, що знаходилися за Дністром, мали через карпатські перевали наступати на Мукачеве і Хуст. Російських військ виявилося замало, щоб наступати на такому широкому фронті. Австро-угорські війська не змогли належним чином підготуватися до операції і завчасно, 23 січня 1915 р., розпочали наступ. Головні австрійські та російські удари планувалися точно назустріч один одному. Командуванню російської армії стало очевидним, що ворог наступає від Медзі-Лаборце через Карпати – на Санок і Перемишль. Гарнізон фортеці перебував критичному стані. Між австрійськими та угорськими солдатами і слов'янами як військовими, так і мешканцями Перемишля виникало протистояння, оскільки перших краще забезпечували продовольством і вважали їх вірними імперії Габсбургів. Побоюючись бунту в оточеному місті, комендант генерал Кусманек передав по радіо своєму командуванню, що, коли не прийде допомога, Перемишль капітулює [17].

22-24 січня 1915 р. австро-німецькі війська розпочали наступ, наносячи удари з Ужгорода на Самбір та з Мукачевого на Стрий. Кінцевою метою цього наступу був вихід на лінію Перемишль–Стрий, а потім просування військ у напрямку Львова. Командуючий Південно-Західним фронтом Іванов відразу ж запросив підмоги.

Російська армія 25 січня розпочала силами 8-го АК (ком. – генерал А.М. Драгомиров) наступ на лівому фланзі, під натиском противника змушена була відступати до річок Дністер та Прут. Розпочалися жорстокі зустрічні бої. Під час проведення Карпатської операції Ставка російської армії фактично не мала єдиного плану. Наступ Південно-Західного фронту здійснювався у трьох напрямках – на Берлін, у Карпати з проривом на територію Угорщини й в Буковині. Останній театр бойових дій на думку самих австрійських військових був більш оточений увагою уряду, аніж у Галичині. Російські загони у лютому 1915 р. під натиском австро-угорців відійшли на лівий берег Прута, а 17 лютого без опору в черговий раз здали столицю Буковини Чернівці. 20 лютого австрійці взяли й Станіслав. Командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов зрозумів, що такі методи ведення війни на буковинських землях не дають бажаних результатів, і 1 березня 1915 р. створив із передислокованих із Польщі військ 9-ту армію під командуванням генерала від інфантерії П. Лечицького. Росіяни знову перехопили ініціативу, і вже 4 березня повернули назад Станіслав та форсували Дністер у районі Заліщиків.

У березні Північно-Західний фронт, якому російське верховне командування планувало наступ через Східну Прусію на Берлін, перейшов до оборони, а Південно-Західний розпочав наступ на Будапешт. Увесь місяць 8-ма армія і лівий фланг 3-ї армії вели постійні бої. Незважаючи на спроби австро-німецьких військ деблокувати Перемишль, який 6 місяців

знаходився в облозі російських військ, вони закінчувалися невдачами. Тоді комендант фортеці Кусманек вирішив 20 березня з гарнізоном прориватися до своїх. Але російські війська оточили їх щільним кільцем окопів і відкрили такий ураганний вогонь, що австро-угорці повернулися назад. 22 березня гарнізон, що налічував 120 тис. осіб, капітулював. Для австрійців та німців це був сильний моральний удар, оскільки і Вільгельм, і Франц Йосиф вважали Перемишль кращою фортецею у Європі, а ерцгерцог Фердінанд любив говорити: «Мій Перемишль досить надійно захищає дорогу в Карпатські переходи» [18]. У полон потрапило 9 генералів, 2500 офіцерів. Це була остання перемога росіян у 1915 р. Її святкували по всій Російській імперії. Верховний головнокомандуючий Великий князь Микола Миколайович був нагороджений орденом Святого Георгія II ступеня, а командуючому 8-ю армією О. Брусилову присвоєно звання генерал-ад'ютанта.

Частини 11-ї армії, які здійснювали облогу, були розподілені між 8-ою та 3-ою арміями. 25 березня російські війська пішли у новий наступ на Карпати. Почалися кровопролитні бої, які закінчилися безрезультатно. 11 квітня командуючий фронтом наказав 3-й та 8-й арміям перейти до оборони.

У Карпатській битві взяли участь у боях проти росіян українські добровольці, до яких австрійці спочатку ставилися скептично. Особливо ефективною була служба стеження УСС, яка входила до складу 130-ї австрійської бригади. Брали вони участь у боях на околицях Галичини та Закарпатті, зокрема на горі Маківці недалеко від Славська (березень – травень 1915 р.). У березні 1915 р. австрійське командування підпорядкувало Українських Січових Стрільців Корпусові генерала Гофмана, поділивши легіон УСС на два самостійні курені під командуванням Г. Коссака і С. Горука (пізніше В. Дідушка). Російські війська двічі спробували прорвати оборону стрільців на маківці, але безрезультатно. Коли ж командування Південно-Західного фронту кинуло в наступ на УСС одну з кращих кавалерійських дивізій під командуванням генерала О. Каледіна, на захист Маківки були підключені угорські та австрійські частини. Утримати гору вони не змогли в боях, що розпочалися з 29 квітня по 1 травня. Бійці УСС тричі штурмували Маківку і врешті-решт захопили її на деякий час втративши більше 120 вояків убитими та пораненими. 4 травня росіяни, розгромивши австрійців, повернули собі Маківку, але ця перемога не мала практично ніяких результатів. Для УСС бої за гору Маківку сприяли визнанню їх австро-угорським командуванням реальною і серйозною військовою силою. «Українці, – говорилося у наказі командира 55-ї дивізії цісарської армії генерала Фляйшмана. – З великою гордістю можете дивитися на Ваші геройські вчинки. Кожний мусить бути гордий за приналеж-

ність до Вашого корпусу, який має право назвати себе вибраною частиною. Я певен, що в кожній небезпеці можна на Вас числити. Щоб ці бажання сповнилися – тричі слава» [19]. Карпатська операція вважалася однією з головних у 1915 р. для російського командування. 22-23 квітня Микола II відвідав Галичину, побував у Львові, Перемишлі, Бродах, Кам'янець-Подільському, а також Самборі, де знаходився штаб 8-ї армії генерала О. Брусилова. Крім Галичини, цар побував у багатьох містах російської України, яка була фактично тилом Південно-Західного фронту. Він відвідав Київ, Полтаву, Севастополь, Катеринослав, Миколаїв, Одесу.

Російські війська, хоча й досягли спочатку деяких успіхів, загалом в Карпатській операції втратили 1 млн ос., австро-німецькі війська – 800 тис. Війська Південно-Західного фронту не виконали поставлену задачу через невміння на належному рівні воювати в зимових умовах у гірській місцевості. До того ж, вони не були забезпечені необхідною кількістю артилерії, боєприпасів і т. ін. З 16 російських корпусів у горах «зав'язли» 13, і 15 квітня М. Іванов наказав зупинити наступ. Карпатська операція 1915 р. відволікла значні військові сили Австро-Угорщини та Німеччини і дала змогу Англії та Франції активізувати свої військові дії на Балканах та інших районах бойових дій.

У той час, коли командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов кидав до підніжжя Карпат усі наявні сили, німецько-австрійське верховне командування готувало удар по російським військам у Галичині. Для його проведення з найбільш боєздатних військ, які брали участь в боях у Франції, була сформована 11-та німецька армія. Її передислокували спочатку на Північ Німеччини, а потім – у Галичину. Командував нею генерал-полковник А. фон Макензен. Пліч-о-пліч з німецькими військами воювали й австро-угорські з'єднання (4-та армія), що мали досвід боротьби з росіянами. Щоб відволікти увагу росіян від створення ударної німецько-австрійської групи у Східній Галичині, командування цісарських збройних сил активізували бойові дії на буковинському фронті. Війська під командуванням генерал-полковника Пфланцера-Балтіна, які 8 травня 1915 р. були перетворені у 7-му австро-угорську армію, постійно вели локальні бої з росіянами. Для протидії їм командування Південно-Західного фронту направило в Буковину II (в район Заліщинів) та III (під Хотин) кінні корпуси, якими командували відповідно генерали О. Каледін та Ф. Келлер. Для заплутування противника щодо вибору місця удару австро-німецьких військ, наприкінці квітня в Чернівцях зосереджуються німецькі війська. 28 квітня в Чернівці прибув і командувач армійської групи Пфланцер-Балтін, який інспектував буковинський фронт у районі Рарранче–Топорівці [20]. Ці події в Буковині у певній мірі ввели в оману Ставку царської армії, оскільки все командування вважало цей регіон здатним

лише до оборони і найменш придатний для серйозного наступу. У районі Горлиці–Тарнув на 35 км ділянці проти 3-ї російської армії, якою з вересня 1914 р. командував не М. Рузький, а генерал від інфантерії болгарин Радко-Дмитрієв, було зосереджено німецько-австрійські війська чисельністю в 126 тис. багнетів, які вдвоє перевищували кількість російських солдатів і офіцерів. Перевага у легкій артилерії була у 3 рази, важкій – 40, кулеметах – у 2,5 рази [21]. Російська розвідка заздалегідь повідомляла про концентрацію значних сил ворога, які постійно міняли дислокацію. Але Ставка не звертала на це ніякої уваги, зосередивши основну увагу на прориві німецьких позицій у Прибалтиці. Командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов і його начштабу вважали, що австро-німецькі війська можуть розпочати наступ на Буковину, а концентрація сил проти 3-ї армії лише спроба ввести росіян в оману.

Командування 3-ї армії спробувало зміцнити свої позиції, але вже було пізно. 2 травня о 10 годині ранку австро-німецькі війська розпочали масовий артобстріл росіян. 11-та німецька і 4-та австро-угорська армії прорвали оборону 3-ї армії і розпочали наступ на Схід. Генерал Р. Радко-Дмитрієв втратив управління своїми з'єднаннями і їздив на автомобілі в районі боїв, віддаючи командирам якість команди, що призводили до ще більшого безладдя. Російська армія відступила з Галичини з величезними втратами за всю війну – у середньому 235 тис. убитими та пораненими щомісяця (упродовж всієї війни ця цифра становила 140 тис.) [22].

З району Карпат почали відступати 11-та (ком. Д. Щербачов) та 8-ма (ком. О. Брусилов) армії. Ці командарми вважали головним винуватцем такої військової катастрофи у Галичині командуючого фронтом М. Іванова, а потім вже командуючого 3-тю армією Р. Радко-Дмирієва. Найбільшого розголосу в цей тяжкий для російських військ час набула звістка про оточення в Карпатах 48-ї стрілецької дивізії, її розгром і взяття австро-угорцями в полон комдива Л.Г. Корнілова. Через рік він утік зі шпиталю при таборі для військовополонених, успішно пройшов по ворожій території, і командування та преса зробили з нього героя, які повинні бути на кожній війні. Щоб якось урятувати становище, російське командування спробувало активізувати бойові дії в Буковині і відволікти туди хоча б якісь сили австро-німецьких формувань. З 10 травня по 9 червня росіяни 22 рази намагалися прорватися на південний берег Пруту. У цей період боїв важкі австрійські гаубиці вели вогонь по ворогу навіть з алей Народного саду в Чернівцях.

Російські війська здійснювали наступ з мізерною кількістю боєприпасів. Незважаючи на це, Ставка вимагала наступати і закріпити за собою відтинок Пруту від Ділятина до румунського кордону, а по можливості опанувати лінію Ділятин – Кути – Сторожинець – Радівці. План виглядав

принадним, щоправда, виконати його за браком боєприпасів та через завзятий опір австрійців було неможливо. Фактично, Прут позначив лінію фронту [23].

Австро-угорські та німецькі війська вели успішні бої з росіянами на лівому фланзі Південно-Західного фронту – 31 травня вони захопили м. Стрий, 8 червня – Станіслав, а також десятки невеликих містечок та сіл. 9-та армія російського генерала Лечицького поспіхом відступила до Дністра. Командування австро-німецьких військ повідомило, що 12 червня «в Буковині росіяни змушені були віддати свої останні позиції на Пруті і з великими втратами відступити за державний кордон. У запеклих боях армія Пфланцера-Балтіна захопила 5000 полонених» [24]. 20 травня на посаді командарма Радка-Дмитрієва замінив генерал від інфантерії Л.В. Леш.

Південно-Західний фронт був розтягнутий на 600 км. 15 травня його війська відійшли на рубіж Нове Място – Сандомир – Перемишль – Стрий і організували оборону. Німецько-австрійські війська продовжували наступ. Особливого значення у цих боях набула оборона росіянами Перемишля – символу їх перемоги у Галицькій битві. 11 днів вела бої на підступах до міста 4-та Залізна дивізія А.І. Денікіна, але була розгромлена шквальним артилерійським вогнем німецьких військ. З'єднання 11-ї німецької армії успішно форсували р. Сан і створили два плацдарми в районі міст Сєнява та Ярослав. Генерал Макензен дав військам відпочинок і 25 травня почав новий наступ на Перемишль, прагнучи оточити його, вийшовши до м. Мостиська. Після взяття у березні росіянами Перемишля і вивезення з нього гармат, боєприпасів та інших трофеїв, він перестав бути справжньою фортецею. Захищало місто 3 тис. солдат, а комендантові Делевичу надходили діаметрально протилежні накази – то евакуйовувати гарнізон, то займати бойові позиції і битися з усіх сил, щоб не завдати удару престижу російських армій і не піднести бойовий дух ворожих військ. Однак, коли німці підійшли до Перемишля, російські солдати не лише не чинили їм ніякого опору, а навіть не давали своїм артилеристам змоги стріляти, боячись, що ворог відкриє по ним вогонь з гармат. 3 червня німці зайняли Перемишль. Штаб Південно-Західного фронту перебував у паніці і надсилав у Ставку повідомлення, що австро-німецькі війська увійдуть на територію Правобережної України і потрібно негайно організовувати оборону Києва та створювати партизанські загони. Це була звичайнісінька паніка російського командування. У 1915 р. начальник генерального штабу Німеччини Е. Фалькенгайн подав доповідну записку кайзеру Вільгельму II, у якій зазначалося, що у Німеччини не вистачає сил для наступу на російську Україну. При відступі між 3-ою та 8-ою російськими арміями виник розрив, яким уміло скористався Макензен. 19 червня

німці, пройшовши до 30 км, взяли Немирів і впритул наблизились до Рави-Руської. З півночі на Львів наступала 11-та німецька, з заходу 3-тя, а з півдня 2-га австрійські армії. Була взята Рава-Руська і перерізані усі залізниці, окрім магістралі на схід у напрямку Галича і Дубна. Російська адміністрація поспішно залишила столицю Галичини, а 22 червня австро-німецькі війська увійшли до Львова. Цей день вважається закінченням Горлицької операції, в результаті якої росіяни залишили Галичину і зупинилися на рубежі Холм-Володимр-Волинський-Броди-Бучач. 25 червня 4-та і 3-тя російські армії була передані за розпорядженням Ставки від М. Іванова Північно-Західному фронту. У результаті Горлицького прориву російська армія звела нанівець свої попередні успіхи, довела, що всі людські жертви були практично марними і показала серйозні промахи її командування та слабку підготовленість військ, а також проблеми з боєприпасами, зброєю, усім необхідним для ведення Великої війни. До того ж було надломлено бойовий дух російського війська.

У період відступу з Галичини російські війська втратили лише полоненими 500 тис. осіб із 344 гарматами. Залишаючи західноукраїнські землі, російські війська руйнували і знищували усе, що траплялося на їх шляху. Сильно постраждали не тільки воєнні об'єкти, але й мирні, що завдало величезної шкоди українському населенню.

5 вересня 1915 р. генерал М. Алексєєв повідомив російським генералам, що до царя доходять численні скарги від населення, де ведуться бойові дії, про часті пограбування російськими військовими цивільних громадян, та всілякі знущання над ними, підпалювання помешкань, млинів, комор і т. ін. Такі дії не вимагала воєнна обстановка, і Микола II наказав суворо карати мародерів, насильників та підпалювачів у російських військах [25].

У бойових діях на українських землях у роки Першої світової війни з'явилися перші ознаки того, що одні роди військ, які впродовж тисячоліть посідали основну роль у збройних силах, приміром, кавалерія, – починали втрачати домінуючі позиції, а інші, зокрема авіація, мали стати найпрогресивнішими у XX і майбутніх століттях. Так, у бою поблизу Городка австрійська кавалерія виглядала безпомічною і зазнавала марних втрат. Вершники, одягнуті у яскраву різнокольорову форму, поводили себе як на параді і гинули під кулеметним вогнем росіян. Російські козаки завдали жаху австро-угорцям та німцям на українських рівнинах, але діяли вони так, як колись степові кочовики, і ворог все частіше знаходив проти кавалерії ефективну протидію насамперед шквальний кулеметний вогонь і артилерію. Авіація, хоча й була примітивною, але демонструвала великі перспективи у недалекому майбутньому. Авіація почала інтенсивно застосовуватися у бойових діях у 1915 р., здебільшого на буковинському

фронті. Російські льотчики літали на машинах французьких конструкцій, а пілотами австро-угорської авіації були німці. Перші бої розпочалися 16 квітня. Їх центром стали Чернівці. 19 квітня місто відвідав наслідник австрійського престолу Карл Франц Йозеф, який разом з командуючим 7-ї австро-угорської армії генералом Пфланцером-Балтіним інспектував фронт. Саме тоді вищі австрійські чини побачили перший бій над Чернівцями між російськими та німецькими аеропланами, який закінчився безрезультатно. 9-та російська армія мала авіадивізіон (20 авіаторів та 20 літаків), який був найбільшим з усіх армій Південно-Західного фронту [26]. 28 квітня на Чернівці і його околиці було скинуто 22 бомби, щоправда, лише 6 з них призвели до вибухів, які завдали шкоди мирному населенню. Директор поліції міста наказав дотримуватися світломаскування, а на підступах до Чернівців знаходилися пости візуального спостереження, які попереджали про наближення російських аеропланів. 11-та австро-угорська авіарота прикривала повітряний простір над містом. 1 травня у Буковині під Садагурою німецький льотчик збив російський літак типу «Моран – Парасоль» французького виробництва. Особливо грандіозними як на той час були повітряні бої між австрійцями та росіянами наприкінці вересня – на початку жовтня 1915 р. Спочатку бомбардування зазнали Чернівці, а потім австрійські аероплани здійснили польоти на Кам'янець-Подільський. 7 жовтня 1915 р. російська авіація завдала по Чернівцях найсильнішого повітряного удару. 5 літаків скинули на місто 23 бомби, 7 з яких були запальн [27]. 19 листопада австрійська авіація бомбардувала російський аеродром у Ліпканах, звідки здійснювалися авіанальоти на Чернівці. Крім бомбардування, росіяни призводили до серйозних втрат австро-угорської кавалерії т. зв. «стрілами», що висипалися вручну з літаків на вершників, які знаходилися на відкритій місцевості. У 1916 р. бої між австрійськими і російськими авіаторами набули ще більшого розмаху в Буковині. Російський цар Микола II також став свідком атаки ворожих літаків у районі м. Жванець, де проводив огляд військ 9-ої армії. 12 квітня 1916 р. Австрійська ескадрилья, злетівши з аеродрому в Чернівцях, полетіла у бік розташування царських військ, але їй на перешкоді стали російські літаки і змусили повернутися назад. Однак 2 аероплани дісталися місця проведення Миколою II огляду військ. Сильний артилерійський вогонь примусив австрійські літаки відлетіти з цього місця, хоча вони й скинули кілька бомб далеко від цілі [28]. Через два дні на північному сході Чернівців відбувся 2-годинний повітряний бій між австрійськими і російськими літаками. У ньому взяло участь більше 10 машин. 4 російські літаки скинули на Чернівці та прилеглі до них населені пункти більше 20 бомб і втратили одну машину. Оскільки найбільші повітряні бої відбувалися у 1915–1916 рр. над територією Буковини, то місцеве населення,

спостерігаючи практично щоденно польоти літаків, безпомилково відрізняло австрійські від російських. Загалом же, авіація на українських землях використовувалася для ведення розвідки, боротьби з кіннотою, бомбардування ворожих об'єктів та ведення повітряних боїв.

Після відступу з Галичини росіян, сюди знову прийшли австро-угорці, і настало відносне затишшя. Єдиною знаменною подією стала зміна у перших числах вересня 1915 р. Верховного головнокомандуючого російською армією. Ним став замість Великого князя Миколи Миколайовича сам цар – Микола II. Начальником штабу було призначено генерала від інфантерії М.А. Алексєєва, який розпочинав війну начштабу Південно-Західного фронту. Цей крок імператора, який вдруге в російській історії після Петра I став на чолі діючої армії, по-різному оцінюється істориками. У радянські часи такий факт розглядався як слабкість і жадоба марнославства та відсутність реальної оцінки своїх здібностей і можливостей. Обійняти таку посаду його примусили ніби дружина Олександра Федорівна і Г. Распутін, а ще Микола II боявся втратити трон і заздрив славі великого князя Миколи Миколайовича. Сучасні історики пояснюють такі дії царя двома причинами – військовою і політичною. Справи на фронті йшли кепсько, і їх потрібно було докорінно поліпшити. До того ж у Державній думі, уряді та Ставці планувався переворот з метою обмежити владу самодержця. Очоливши армію, Микола II вніс на деякий час перелом у війні на користь російської армії, ліквідувати ж змову проти себе цар не зумів, а лише відстрочив повалення самодержавства до лютого 1917 р. Концентрація влади у руках Миколи II сприяла тому, що в імперії послабилися чвари і конфлікти між воєнною та цивільною владою, збільшилося у 1916 р. постачання усім необхідним військ, насамперед Південно-Західного фронту. Саме це й сприяло проведенню відомого Брусиловського прориву на австрійському фронті. Загалом же Микола II зробив серйозну стратегічну помилку, оскільки, ставши Верховним головнокомандуючим, ліквідував проміжну ланку між правителем Російської імперії та народом і армією. Відтепер за усі невдачі на фронті і погіршення становища в середині держави відповідав безпосередньо цар. Цим вдало користувалася думська опозиція, яка нестримно нападала на уряд. Її підтримували численні громадські організації, що постійно шукали зв'язки з військовими, для створення уряду народної довіри. У 2003 р. побачила світ у московському видавництві «Эксмо» енциклопедія «Мировая история войн», в якій початком громадянської війни в Росії названо 1916 р.

Штаб-квартира (Ставка) Верховного головнокомандуючого знаходилась у Могильові. Микола II часто бував у Києві і місце розташування Ставки порівнював з цим стародавнім містом. «Приміщення старе, але цілком придатне, – писав він дружині про будівлю, де розташувався штаб,

– з садком та чарівничим видом на Дніпро і далекі околиці – справжній Київ у мініатюрі» [29].

У серпні 1915 р., коли вся російська армія відступала, на Південно-Західному фронті Ставка запланувала наступ на війська австрійців, які тіснили росіян з району Луцька. Командарм О. Брусилов дав доручення командувачу 4-ї стрілецької (залізної) дивізії А.І. Денікіну вирушити у напрямку містечка Клевань, що знаходилося між Рівним і Луцьком, та зупинити ворога і перейти у наступ. Після запеклих боїв дивізія Денікіна захопила 21 вересня Луцьк, за що комдиву було присвоєно звання генерал-лейтенанта. Росіяни пробули у Луцьку кілька днів і вимушені були залишити місто. У штаб 8-ї армії, який знаходився у Рівному, 25 жовтня з Бердичева прибув разом з командуючим фронтом М. Івановим та новий Верховний Головнокомандуючий Микола II зі своїм сином Олексієм – наступником російського престолу.

Австрійці знаходилися за 25-30 км від Рівного і інколи стріляли у бік міста з далекобійної артилерії. Командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов, знаючи, що може бути зміщеним з цієї посади за повну поразку в Галичині, запропонував О. Брусилову від імені особового складу армії нагородити царя орденом Святого Георгія 4-го ступеня за те, що Микола II побував у зоні артилерійського обстрілу. Брусилов відмовився, і цар не отримав тоді високої нагороди. Проте М. Іванов невдовзі зібрав Георгієвську думу фронту на чолі з генералом від кавалерії О.М. Каледіним і нагородив царя цим почесним орденом. Нагороду Миколі II у Ставці вручив колишній командуючий Київським військовим округом князь А.В. Барятинський. Цар завжди з гордістю носив і ніколи не знімав георгієвський орден. Таким чином, імператор отримав свою єдину бойову нагороду за перебування у військах Південно-Західного фронту, що вів бої на українських землях. Для Миколи II це була одна з найважливіших подій у житті. Не приховуючи радості, він записав у своєму щоденнику: «Незабутній для мене день отримання Георгієвського Хреста 4-го ступеня. О 2-й годині прийняв Толю Барятинського, який приїхав за дорученням М.І. Іванова, з письмовим переказом клопотання Гергієвської думи Південно-Західного фронту про те, щоб я прийняв дорогий білий хрест! Цілий день після цього ходив ніби очманілий» [30]. Коли його було заарештовано у березні 1917 р. і наказано зняти погони та орден, Микола II першу вимогу виконав, а Георгієвський Хрест залишив на своєму мундирі. З ним його і розстріляли більшовики 17 липня 1918 р. у Катеринбурзі.

Наприкінці 1915 р. знову погіршали справи союзників Росії, і Ставка вирішила у грудні здійснити наступ Південно-Західного фронту. Основні бойові дії покладалися на 7-му армію, яку було передислоковано з чорноморського узбережжя в район Трембовля-Чортків. Командармом був

призначений генерал від інфантерії Д.Г. Щербачов. У жовтні його війська відвідав Микола II. Згідно з розробленим Ставкою планом, 7-ма армія спочатку мала через Румунію увійти в Сербію, але Бухарест дотримувався нейтралітету і не дав згоди на прохід через свою країну росіян. Були ще більш фантастичні плани висадити десант на болгарській території і захопити Константинополь. Врешті-решт, 7-ма армія зробила спробу вторгнутися в Галичину з метою відрізати ворожі війська від Ковеля і Володимир-Волинського, але зазнала невдачі.

Невдало для росіян закінчилася і «новорічна битва» в Буковині. Під Топорівцями – Раранчим – Боянами вони втратили майже 70 тис. бійців вбитими і пораненими, не здобувши хоч якогось успіху. Втрати австро-угорців становили 8 тис. осіб. У січні 1916 р. на схід від с. Раранче війська імперії Габсбургів вперше застосували на Буковинському фронті хімічну зброю проти росіян – газобалонну атаку, в результаті чого царська армія зазнала відчутних втрат.

У 1916 р. Росія, як і у попередні роки війни, планувала розгорнути наступ на усіх фронтах. Центральне місце відводилося знову захопленню українських земель, що входили до Австро-Угорської імперії. 30 березня 1916 р. замість М. Іванова командуючим Південно-Західним фронтом було призначено О.О. Брусилова. Йому підпорядкувалися Київський та Одеський військові округи – загалом 12 губерній, або практично усі українські землі, що входили до складу Російської імперії. На чолі 8-ї армії став генерал О.М. Каледін. Крім неї, до складу фронту увійшли 9-та, 7-ма та 11-та армії. 10 квітня 1916 р. новопризначеного командира фронту відвідав Микола II. Наступного дня він побував у Хотині, де провів огляд боєздатності військ. Наступ армій Південно-Західного фронту розглядався Ставкою як другорядний. Основний удар мав наносити по німцям Західний фронт. Брусилов вірив, що росіяни зможуть знову завоювати Галичину і дійти до Карпат. З цим були незгодні командарми О. Каледін та Д. Щербачов. Але О. Брусилов вирішував усе одноосібно, не рахуючись навіть з думкою начштабу Ставки М.В. Алексєєва. Для Брусилова розгром ворога і повернення завойованих у перші роки війни українських земель Галичини, Буковини та Волині було самоціллю, справою усього його життя.

У травні 1916 р. у прифронтову зону – м. Одесу приїхав Микола II із сім'єю. Оскільки це була зона Південно-Західного фронту, Брусилов приїхав до Одеси. У царському поїзді генерала прийняла імператриця і запитала, як іде підготовка до наступу і коли він розпочнеться. Брусилов відповів у загальних рисах. Плани про наступ Південно-Західного фронту не були таємницею для австро-угорського командування, якому вдалося

перехопити наказ Брусилова про початок бойових дій. Під його безпосереднім командуванням з 4 червня по 20 вересня на фронті від Луцька до Чернівців росіяни почали масовий наступ. Слід зазначити, що австро-німецьке командування не дуже боялося наступу росіян в Україні. Наприкінці 1915 – на початку 1916 рр. їм вдалося спорудити в районі Галича--Броди проти наступу 7-ої російської армії настільки сильні укріплення, що коли Вільгельм II побував у Південній німецькій армії, то був дуже вражений і запевнив, що не бачив таких укріплень ніде, навіть на Заході. За 9 місяців на українських землях була споруджена оборона глибиною в 5 км, яка складалася з 2-3 ліній окопів, перед якими знаходилося 4-16 ліній з колючого дроту, мінні поля, усякі інші перепони.

Російські війська ретельно готувалися до штурму і прориву австро-німецьких військ – велося цілодобове спостереження за ворожими позиціями, розвідка фіксувала укріплення і вогневі точки, здійснювалися приховано інженерні роботи, у результаті чого були вириті траншеї, які відділяли в окремих місцях росіян від оборонних рубежів ворога на 200 м. Офіцери розробили спеціальну систему штурму багатотраншейних укріплень на спеціально збудованому в тилу макеті, де тренували особовий склад штормових груп. У лавах Південно-Західного фронту нараховувалося 603184 солдатів, 62826 кавалеристів, 223 тис. осіб, призваних із запасу і 115 тис. мобілізованих до війська, які не мали зброї [31].

Переважаючи ворога в піхоті у 2-2,5 рази, артилерії у 1,5-1,7 рази, російські війська досить легко прорвали на широкому фронті оборону австро-угорських формувань. 7 червня 8-ма армія (ком. О. Каледін), досягши успіху в боях з 4-ою австрійською армією, взяла Луцьк; 18 червня 9-та армія (ком. П. Лечицький) – Чернівці, завдавши поразки частинам 7-ї австро-угорської армії. Наступ продовжувався безупинно і з неослабною силою. За весь час операції втрати австро-угорської армії досягли 1,5 млн ос., російських військ – 500 тис. ос. 7-ма російська армія (ком. Д.Г. Щербачов) у двобої з німецькою Південною армією (під командуванням генерал-полковника Ф. Ботмера), прорвала фронт у районі Язловця. Бої 11-ї армії (ком. В.В. Сахаров), що діяла на південь від 8-ї армії, завершилися проривом оборони супротивника у м. Соколова. Центральні держави змушені були перекинути на Східний фронт із Франції та Італії 34, переважно німецькі, дивізії.

Війська Брусилова зайняли частину Південної Галичини, Буковину і знову підійшли до карпатських перевалів. Однак їх не підтримали армії інших фронтів, почалися перебої з боєприпасами, до того ж вони зустріли потужний опір перекинутих із Західного та Італійського фронтів підкріплень. Слід констатувати, що російські війська зразка 1916 р. суттєво відрізнялися від особового складу 1914 р. На початку практично кадрова,

добре навчена царська армія швидко завоювала Галичину та Буковину. За два роки війни росіяни зазнали значних втрат як командного, так і рядового складу. Офіцери і солдати у 1916 р. були в основному цивільними людьми і воювали не на належному рівні, зазнавали великих втрат. 13 червня 1916 р. начальник генерального штабу Австро-Угорщини генерал-полковник Ф. Конрад фон Гьотцендорф закликав німців перекинути усі можливі війська для надання відсічі росіянам. Наступного дня частини 8-ї були відтиснуті від річки Стохід. 18 червня начальник генштабу німецької армії телеграфував австрійському командуванню, що росіян можна вже зупинити наявними силами і небезпеку їх прориву не варто перебільшувати. Основні сили німців та австро-угорців під командуванням генерала Лінзінгена зосередилися навколо Ковеля, відкинувши до Луцька 8-му та 11-ту російські армії. О. Брусилов відкрито ігнорував розпорядження начштабу Ставки М. Алексєєва, який наказав основним силам Південно-Західного фронту наступати не на Ковель, а на Раву-Руську і Львів. 3 липня 11-та російська армія прорвала бойові позиції 2-ї австро-угорської армії під Бродами і Берестечком. У цих боях російські армії застосовували шалений «артилерійський наступ», який саме тоді під такою назвою увійшов у військову теорію та практику. На Луцькому напрямку, де наступала 8-ма армія, що становила третину всіх сил фронту, артпідготовка тривала 29 годин, 7-ма армія, щоб прорвати саме ті німецькі укріплення, які показували напередодні кайзеру вела її 49 годин, 9-та і 11-та – по 8 годин. 7 червня 1916 р. Луцьк був узятий військами 8-ї армії. Австрійці відступили за р. Стир, а російські частини захопили 28 липня Броди. У цей же день Брусилов хотів розпочати новий наступ на Ковель. Саме тоді ж німецький генерал-фельдмаршал П. фон Гінденбург став командуючим усіма збройними силами Центральних держав від Балтійського моря до Дністра, у результаті чого йому були підпорядковані німецькі та австро-угорські армії, що воювали проти військ Південно-Західного фронту на українських землях. Нові бої під Ковелем призвели до виходу росіян у деяких місцях до р. Стохід, на берегах якої полягла практично вся імператорська гвардія – 33 тис. осіб. Найпомітніших успіхів досягли війська Південно-Західного фронту на своєму південному фланзі. 11-та армія пробилася до н. п. Заложице, 7-ма – оволоділа Монастиржискою і просувалась вздовж р. Дністер, 9-та – 29 липня взяла Надвірну, а потім – Станіслав. Стурбований ситуацією, що склалася, до Львова прибув генерал-фельдмаршал Гінденбург і розпочав наступ німецьких військ на 9-ту російську армію з метою захистити Карпати. Щоб швидко ліквідовувати несподівані прориви російських військ, на вузлових станціях у Східній Галичині були сформовані німецько-австрійсько-угорські загони, які досить оперативно перекидалися залізницями у райони наступу російських

частин і досить швидко ліквідовували загрозу їх прориву. Росіяни несли великі втрати і не могли досягти якихось вагомих перемог. Під час Брусиловського прориву в російських військах були застосовані відомі ще зі стародавніх часів «загороджувальні загони», які відкривали вогонь по своїх частинах, що, у разі небезпеки, починали відступати. Командування Південно-Західного фронту відмовилося від взяття Ковеля. У середині вересня російські війська зупинилися на лінії Золочів – Галич – Станіслав – Ворохта. Війна знову стала окопною.

Брусиловський прорив, який зарубіжні воєнні історики вважають найбільш вдалою бойовою операцією росіян за всю війну, істотно вплинув на її хід. Німецьке командування змушене було остаточно припинити наступ на Верден і перейти до позиційної війни. Італія була врятована від поразки, яка їй загрожувала від австрійців, а Румунія 27 серпня 1916 р. виступила на боці Антанти. Однак її армія – найгірша в Європі – досить скоро зазнала поразки, не врятували румунські війська і безцільні атаки на австро-німецькі війська армій Південно-Західного фронту О. Брусилова. У жовтні-листопаді 1916 р. збройні сили Центральних держав захопили всю Валахію і Добруджу, взяли Бухарест. Росія відкрила у грудні 1916 р. на базі управління щойно створеної Дунайської армії Румунський фронт для захисту своїх південних кордонів. Для України, на території якої відбувалися ці бої, війна знову принесла значні руйнування, загибель десятків тисяч солдатів та офіцерів, українців за походженням. Окрім розгромлених румунських військ, до складу новоствореного фронту увійшли три російські армії – 6-та та 4-та зі складу Західного та 9-та з Південно-Західного фронтів. Командуючим Румунським фронтом став спочатку В.В. Сахаров, а з квітня Д.Г. Щербачов хоча вони вважалися помічниками головнокомандуючого, яким номінально вважався король Румунії Фердінанд І.

Російське командування не змогло використати Брусиловський прорив для перелому ходу війни на користь Росії, що викликало велике невдоволення солдат і всього народу. Деякі іноземні історики вважають, що після цієї битви революція в Росії стала неминучою.

На початку 1917 р. в Російській імперії і зокрема в Україні зростало невдоволення війною практично усіма верствами населення, насамперед господарською розрухою, великими людськими жертвами, її практичною безперспективністю. 15 березня 1917 р. суспільно-політична криза в Росії завершилася. Микола II зрікся престолу на користь свого брата Михайла і передав командування російськими військами великому князю Миколі Миколайовичу. Тоді і зараз промонархічно налаштовані верстви населення вважають, що повалення самодержавства сталося внаслідок зради російських генералів та політиків і зречення Миколою II царського престолу було не добровільним, а примусовим. У

той же день у Петрограді до влади прийшов буржуазний Тимчасовий уряд. Прогресивне українство підтримало проголошення демократії в Російській імперії. 17 березня у Києві було створене громадське об'єднання – Центральна Рада, яка відразу стала домагатися автономії України у складі демократичної Росії. Однак дуже швидко з'ясувалося, що українці глибоко помиляються у намірах російських демократів. Тимчасовий уряд продовжував війну і практично з таким же успіхом, як і за царизму, і переважно на території України.

У Австро-Угорській, як і в будь-якій іншій імперії, кожний народ мріяв про свою незалежність. Українці і поляки під час війни сподівалися на національно-територіальне розмежування Галичини – Східну для перших з центром у Львові та Західну з центром у Кракові для других. Франц Йосиф I упродовж усіх десятиріч свого правління проводив досить прагматичну політику першочергового задоволення польських вимог в усіх випадках, коли вони перехрещувалися з українськими.

У 1916 р. Вільгельм II переконав Франца Йосифа I у необхідності серйозних поступок польському національно-визвольному рухові. 5 листопада кайзер і імператор проголосили утворення Польської держави. Це означало, що рано чи пізно Східна Галичина повинна була опинитися у межах відродженої Польщі. Українські політичні діячі, як і увесь український народ в Австро-Угорщині, у черговий раз були зраджені [32]. Після цього українці з меншим ентузіазмом захищали інтереси імперії Габсбургів. Марнославний генерал О. Брусилов вважав наступ Південно-Західного фронту великою військовою операцією, незважаючи на величезні втрати росіян, які досягли, за підрахунками сучасних російських істориків, 1,8 млн осіб [33], та недосягнення переможного в кінцевому рахунку результату, що докорінно змінив би хід війни. 16 грудня 1916 р. на нараді у Ставці О. Брусилов, підбиваючи підсумки кампанії поточного року визнав за необхідне у 1917 р. знову зробити українські землі головною ареною бойових дій і саме тут завдати головного удару ворогові. Воюючи на посаді командуючого 8-ою армією, а потім і усім Південно-Західним фронтом, О. Брусилов став найпопулярнішим генералом у Російській армії. Він мріяв лише про грандіозні перемоги, тому взимку 1916 р. його штаб розпочав розробку нового плану наступу Південно-Західного фронту на західноукраїнських землях у 1917 р. Поки хворів начштабу Ставки М. Алексєєв, а його посаду тимчасово обіймав генерал від кавалерії В.Й. Гурко, Брусилов задумав силами свого фронту зайняти Львів та Мармарош - Сігет і разом з військами Румунського фронту, розгромивши збройні сили Болгарії і Туреччини та звільнивши одночасно Румунію, вийти до Константинополя. Цей план був розкритикований і визнаний відверто авантюрним багатьма російськими генералами, а начштабу М. Алексєєв,

навіть остаточно не вилікувавшись, повернувся до своїх обов'язків і негайно відмінив план Брусилова–Гурко. Але Верховний головнокомандуючий Микола II 6 лютого 1917 р. затвердив окремі позиції плану бойових дій Південно-Західного фронту на поточний рік. Основним завданням мав бути наступ російських військ у Галичині в напрямку міст Сокаль – Львів та Мармарош–Сігет. Румунський фронт повинен виконувати допоміжну роль, а Західний та Північний діяти згідно рішень їх головнокомандуючих. Відповідаючи наприкінці 1916 р. на запитання журналістів, Микола II із впевненістю заявив: «Війна нами вже виграна. Питання лише у часі. Невдачі румун не мають серйозного значення» [34].

На початку 1917 р. в Російській імперії і зокрема в Україні зростало невдоволення війною практично усіма верствами населення, насамперед господарською розрухою, великими людськими жертвами, її практичною безперспективністю. Найбільші заворушення і протести проти самодержавства відбулися в Петрограді в лютому-березні 1917 р. Микола II призначив колишнього командуючого Південно-Західним фронтом генерала М.І. Іванова головнокомандуючим столичним військовим округом з надзвичайними повноваженнями і підпорядкуванням йому усіх міністрів. Йому були виділені війська і поставлена задача навести порядок у Петрограді. Увечері 14 березня Іванов прибув у Царське Село, де його зустріла цариця Олександра Федорівна і мала з ним 20-хвилинну розмову. Вночі генерал отримав телеграму від Миколи II, у якій заборонялося застосовувати силу і наказувалося повернути війська, що рухалися у Петроград, на фронт. 15 березня 1917 р. суспільно-політична криза в Росії завершилася. Микола II зрікся престолу на користь свого брата Михайла і передав датованим раніше наказом командування російськими військами великому князю Миколі Миколайовичу. Проте опозиційні сили у Думі вороже зустріли призначення на таку високу військову посаду представника «Дому Романових» і заявили, що це протирічить революційним ідеям, під гаслами яких було повалено самодержавство. 24 березня 1917 р. Микола Миколайович був усунутий посади Верховного Головнокомандуючого, яку практично так і не обійняв, а його замінив генерал від інфантерії М.В. Алексєєв – перший начальник генштабу Південно-Західного фронту. Тоді і зараз промонархічне налаштовані верстви населення вважають, що повалення самодержавства сталося внаслідок зради російських генералів, які підтримували тісні зв'язки з ліберально-демократичною опозицією у Державній Думі, і зречення Миколою II царського престолу було не добровільним, а примусовим. У той же день у Петрограді до влади прийшов буржуазний Тимчасовий уряд. Він знав, як зреагує населення величезної імперії на

ліквідацію монархії Романових, яка впродовж 300 років знаходилися при владі. Особливо хвилювало новостворений уряд ставлення армії до повалення самодержавства. Центром Лютневої революції був Петроград і війська, що розташовувалися поблизу нього. Формування, що дислокувалися на українських землях, сприйняли подію майже нейтрально. М.В. Алексєєв 27 березня 1917 р. повідомляв Тимчасовий уряд, що на Південно-Західному фронті зречення престолу Миколою II сприйнято спокійно, з усвідомленням важливості подій, що відбуваються. На Румунському фронті ця подія справила тяжке враження на особовий склад і водночас захоплення таким патріотичним вчинком царя. 24 березня 1917 р. у Бердичеві війська Південно-Західного фронту в присутності його командуючого О. Брусилова, який був одним із найактивніших борців за зречення Миколи II від царського престолу, присягали Тимчасовому урядові. Навколо військ зібрався багатотисячний натовп народу з транспарантами і червоними прапорами з написами: «Хай живе вільна Росія!», «Хай живе Державна дума і народ!», «Боже, борони народ і армію!» і т. ін. О. Брусилов у виступі перед військами і народом заявив: «Ми свідомо присягаємо Росії і новому урядові, який замінив стару владу, який виведе нашу батьківщину на світлий шлях щастя і благополуччя... Ворог дуже сподівається на смути і чвари всередині нашої держави, але ми не виправдаємо його сподівань і згуртуємося воєдино, забувши усякі партійні та національні рахунки» [35].

Після виступу О. Брусилова, який одним із перших головнокомандуючих російських фронтів присягнув Тимчасовому уряду, натовп військових і цивільних учасників цієї урочистості поніс генерала на руках до приміщення його штабу.

Прогресивне українство підтримало проголошення демократії в Російській імперії. 17 березня у Києві було створене громадське об'єднання – Центральну Раду, яка відразу стала домагатися автономії України у складі демократичної Росії, створення в російській армії організацій солдатів-українців. Наприкінці квітня – на початку травня 1917 р. їх було створено 1337, найбільша кількість на Південно-Західному фронті – 685 та у Київському військовому окрузі – 291. Загалом же українці воювали на усіх фронтах і служили в усіх військових округах, а тому і створювали там свої організації [36]. На засіданнях Центральної Ради були присутні міністр О. Керенський, генерал О. Брусилов та ін. Українські делегації, у свою чергу, не один раз бували в Петрограді, де зустрічалися з членами Тимчасового уряду. Однак дуже швидко з'ясувалося, що Центральна рада глибоко помиляється у намірах російських демократів. Тимчасовий уряд продовжував війну практично з таким же успіхом, як і за царизму.

Після перемоги Лютневої революції 1917 р. у Росії армія докорінно змінилася. Новий військовий міністр «октябрист» О.І. Гучков разом з іншими чинами Тимчасового уряду проголосив лозунг, що збройні сили стануть могутніми завдяки їх «демократизації» та звільнення небажаних командирів різних ланок. До травня 1917 р. військову службу залишили 120 вищих посадових осіб, зокрема 75 начальників дивізій, 35 командирів корпусів, 8 командармів, 5 начальників штабів фронтів та армій і т. д. [37]

Тимчасовий уряд і Петроградська рада спиралися і діставали підтримку в армії від столичного військового округу, який після лютневої революції очолив зроблений в період Карпатської битви (1915 р.) популярним героєм генерал Л.Г. Корнілов. Петроградська рада розпочала «демократизацію» армії зі столичного ВО Наказом № 1, який запроваджував нові відносини між офіцерами і рядовими солдатами, створення військових комітетів, вибори у підрозділах відкритим голосуванням командирів і т. ін. Усе це призвело до того, що дисципліна у військах фактично зникла. Хоча цей документ стосувався лише Петроградського військового округу, а не усіх фронтів. Між Алексєєвим і Гучковим виник конфлікт. Щоб навести порядок в армії, військовий міністр видав Наказ № 2, у якому роз'яснювалося, що Наказ № 1 стосується лише петроградського гарнізону, але зупинити процес анархії і вседозволеності на інших фронтах уже було неможливо. 20 березня 1917 р. О. Гучков звернувся з відозвою до усіх російських військ, у якій ще раз наголосив, що накази № 1 та № 2 відносяться лише до Петроградського ВО, і застеріг про небезпеку для завойованої свободи, якщо в армії виникнуть конфлікти між офіцерами і солдатами, а дисципліна буде продовжувати падати. 23 березня приблизного змісту спільну відозву до військ видали М. Алексєєв та О. Гучков.

Німецьке і австро-угорське командування не вело бойових дій проти росіян, щоб не перешкодити, як вони констатували, розвалові Росії. Австро-угорські парламентарі потрапили навіть у штаб 9-ої армії генерала П. Лечицького і запропонували росіянам мир без анексій та контрибуцій. На початку 1917 р. широкого розмаху набуло братання фронтове – одна із форм протесту солдат країн, що воюють між собою, проти війни. Найбільшого поширення воно набуло під час Першої світової війни. Братання можливе між солдатами, серед яких ведеться активна антивоєнна та антиурядова агітація, коли помітно падає військова дисципліна, а воюючі з'єднання перебувають тривалий час в обороні на одних і тих же позиціях («окопна» війна). На російському фронті братання почалося у жовтні 1915 р.

Братання виникали спочатку стихійно. З білими прапорами солдати виходили з окопів і зустрічалися на нейтральній полосі, де

влаштовували мітинги, на яких висловлювали невдоволення війною, командуванням, урядами та своїм тяжким становищем. Командування прирівнювало братання до державної зради. Так оцінив його у 1915 р. і В. Ленін, але наполягав на активізації братання для революціонізації солдатських мас.

Більшовики підтримали братання між солдатами воюючих країн і закликали до його розширення на Бернській міжнародній соціалістичній конференції зарубіжних секцій РСДРП (1915 р.) та Кінтальській міжнародній конференції соціалістів-інтернаціоналістів, яка відбулась у 1916 р. у Швейцарії. В. Ленін написав навіть спеціальну статтю про значення братання для перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську. Однак братання спочатку не давало таких результатів, на які сподівалися більшовики. Значною мірою цьому перешкоджав мовний бар'єр, часто обидві сторони відкривали артилерійський та кулеметний вогонь по солдатах, що робили спроби влаштувати братання на Східному фронті після Лютневої революції 1917 р. Але братанню сприяли не лише більшовицькі організації, що випускали антивоєнні відозви та листівки на двох мовах, які організовували на передовій діяльність перекладачів та ін., а також командування німецьких та австро-угорських військ.

Якщо раніше фронтове братання використовувалося з метою проведення розвідки, загострення ворожнечі проти супротивника (напередодні Брусиловського прориву 1916 р. росіяни розстріляли майже 100 солдат, які пішли брататися з ворогом і звинуватили в цьому австро-угорців), то у 1917 р. більшовики використовували «солдатське перемир'я» для розколу російської армії. Окремі командири віддавали наказ відкривати вогонь по учасниках братання (особливо часто це відбувалося на Південно-Західному фронті), і між російськими піхотинцями та артилеристами виникала справжня ворожнеча. Однак, завдяки позиції німецького та австро-угорського командування, фронтове братання ставало масовим передусім у пасхальні дні та 1 травня 1917 р. Особливого розмаху воно набуло після жовтня 1917 р. Найменша кількість братань – 64 – було зареєстровано на Південно-Західному фронті [38].

У квітні 1917 р. відбулася перша криза Тимчасового уряду, в результаті якої ряд міністрів пішли у відставку. Замість О. Гучкова військовим міністром став О. Керенський, який проголосив перехід війни імперіалістичної в революційну. Замінений 22 травня на посаді Верховного головнокомандуючого був і М. Алексєєв на генерала О. Брусилова, який відкрито говорив про масштабний наступ російської армії проти австро-угорських військ на українських землях.

27 травня у Кам'янець-Подільському О. Брусилов влаштував прощання з командним складом фронту, у складі якого він воював на українських землях від початку Великої війни до травня 1917 р. і пройшов шлях від командарма 8-ї армії до командуючого Південно-Західним фронтом.

Командуючий Петроградським ВО Л. Корнілов не розумів дій міської ради щодо демократизації військ, що призводило до падіння дисципліни в усій армії, попросився на Україну і обійняв посаду командуючого 8-ою армією Південно-Західного фронту, яким було призначено замість О. Брусилова генерал-лейтенанта О.Є. Гутора. Влітку 1917 р. Ставка Верховного головнокомандуючого разом із військовим міністром вирішили нанести силами Південно-Західного фронту головний удар по ворогові на українських землях. План наступу був майже таким, яким його затвердив ще на початку року Микола II, але з деякими змінами. О.Є. Гутор наказав 11-й армії, командувачі якої практично змінювалися влітку 1917 р. щомісяця, наступати на Львів через Золочів та Глиняни.

7-ма армія (ком. – генерал-лейтинант Л.М. Белькович) мала просуватися з долини р. Гнила Липа у напрямку м. Бережани і охопити з двох боків війська 2-ї австро-угорської (ком. – генерал кавалерії Е. Бьом-Ермолі) та Південної німецької (ком. – генерал-полковник Ф. Ботмер) армій. 8-ій армії (ком. – генерал О.М. Каледін, якого замінив невдовзі Л.Г.Корнілов) було поставлене завдання наступати вздовж Карпатського хребта на Калуш та Болехів і відтіснити 3-тю австро-угорську армію (ком. – генерал-полковник К. Терстянський фон Надас) за р. Стрий. Особливій армії (ком. – генерал від інфантерії П.С. Балуєв), яка з березня 1917 р. увійшла до складу Південно-Західного фронту і дислокувалася на Поліссі, конкретних бойових задач не ставилося. Вона мала стати на перешкоді німецької групи армій генерал-полковника О. фон Лінзінгена, коли та почне наступ на російські війська.

За умов демократії солдати та офіцери йшли в атаку не за наказом командування, а відповідно до рішення рад та військового міністра Тимчасового уряду. У зв'язку з цим командуючий Південно-Західним фронтом О.Є. Гутор звернувся 19 червня з проханням до О.Ф. Керенського приїхати у війська, що мали наступати проти німецьких та австро-угорських армій, «для духовного спілкування». Керенський приїхав наприкінці червня 1917 р. в частини, що дислокувалися на території України і, як зазначав генерал від інфантерії, відомий історик Першої світової війни А.М. Зайончковський, Південно-Західний фронт «перетворився у фронт суцільних мітингів у присутності військового міністра Керенського, місця яких ретельно і точно зазначалися

на розвідувальних мапах німецького генерального штабу» [39]. Найбільш масовий мітинг відбувся 29 червня у Тернополі перед гвардійцями, яким Керенський подякував за повалення самодержавства і участь у встановленні в Росії вільного ладу, який може слугувати прикладом для усього людства. Військовий міністр закликав завдати ворогові у новій битві нищівного розгрому, який може відіграти виключну роль у долі їх оновленої Батьківщини.

Наступ російських військ силами Південно-Західного фронту на українських територіях у 1916 і у 1917 рр. був дуже схожим і закінчився з одним і тим же результатом. Однаково у цих грандіозних битвах поводили себе німці й австро-угорці. Відомий англійський воєнний історик Б. Ліддел-Гарт підкреслював, що операції на російському фронті в 1916-1917 рр. не заслуговують особливої уваги у Великій війні, оскільки вони з боку Австрії та Німеччини по суті були оборонними, а з боку росіян мали характер прямих ударів [40]. Незважаючи на складну ситуацію в Росії після Лютневої революції, постійні урядові кризи і т. ін., у 1917 р. російські війська були краще озброєні, забезпечені боєприпасами і споряджені, аніж у попередні роки війни. Плани наступу Південно-Західного фронту були значною мірою відомі німецько-австрійському командуванню. Цьому значною мірою сприяли численні перебіжчики, які переходили на бік ворога і розкривали військову таємницю (одні були прихильниками поваленої монархії, інші вороги Тимчасового уряду або більшовики, які хотіли поразки російської армії у війні і т. д.). Загалом же з військових частин Південно-Західного фронту, що воювали на території України, з серпня 1914 по 1 липня 1917 р. дезертирувало 121036 солдат та офіцерів [41]. Оскільки наступальні операції росіян у 1916 і 1917 рр. фактично були ідентичними, то для німецького і австро-угорського командування вони не становили особливої загрози. Останні у 1917 р. застосовували ті ж форми і методи боротьби з російськими військами, які допомогли їм зупинити ворога у 1916 р. У радянські часи стверджувалося, що обидві операції розробив генерал О. Брусилов. Останнім часом знайдено архівні документи, які свідчать, що авторство їх належить останньому Верховному головнокомандуючому російської армії, уродженцю м. Києва генерал-лейтенанту М.М. Духоніну. Зрозуміло, що ні О. Брусилов, ні М. Духонін практично не могли розробити план наступу на західноукраїнських землях протягом одного року, щоб він докорінно відрізнявся один від одного, та й війська по обидва боки фронту залишалися ті ж самі і бойовий потенціал майже не змінився.

Напередодні головної битви 1917 р., яка мала відбутися на теренах України, сили супротивників виглядали так [42].

Південно–Західний фронт

Особовий склад і озброєння	Кількість особового складу і озброєння в арміях			
	7-ма	8-ма	11-та	Особлива
Офіцерів	6564	5541	8055	5826
Багнетів	232718	201215	292496	166791
Шабель	11666	9242	15624	12293
Кулеметів	1621	1626	2223	1341
Бомбометів	634	488	673	401
Мінометів	219	127	145	77
Гармат	969	780	1026	722
Аеропланів	72	31	86	36
Бронепоїздів	–	1	2	2
Бронеавтомобілів	26	7 відділень	5 відділень, 2 дивізіони	8 відділень

Австро-німецькі війська

Особовий склад і озброєння	Кількість особового складу і озброєння в арміях		
	7-ма	група армій Е. фон Бьом-Ермол	група армій Лінзінгена
Багнетів	87300	100300	111000
Шабель	1450	2080	1400
Кулеметів	1457	1315	1250
Гармат	779	976	940
Бронепоїздів	–	3	1

Червневий наступ розпочався 29 червня 1917 р. артилерійським вогнем Південно-Західного фронту по позиціях австро-угорських військ. Артилерійська підготовка тривала майже півтори доби, але запланованих результатів – знищення живої сили ворога – не дала. 1 липня 11-та і 7-ма армії розпочали наступ. Супротивник точно знав час наступу росіян і о 3 год. 30 хвилин відкрив артилерійський вогонь по частинах 11-ї російської армії на рубежі Конюхи–Зборів. Перші атаки 11-ї армії зазнали невдачі, але опівдні артилерія 6 АК росіян відкрила вогонь по австро-угорським військам, який тривав безперестанно до 5 год. ранку. 9-й австро-угорський корпус піддався ще й газовій атаці. Після цього російські війська пішли в

наступ і прорвали оборону супротивника біля с. Конюхи. 7-ма російська армія розпочала успішно свій наступ, але вже в кінці дня, зустрівши опір німецьких і турецьких військ, які напередодні наступу росіян перекинули в Галичину деякі свої формування, змушена була повернутися на свої початкові позиції. Наступного дня війська 7-ї армії прорвали оборону 19-ї австрійської дивізії південніше Зборова і досягли першої суттєвої перемоги. У цій битві вперше взяла участь Чехословацька стрілецька бригада, тому 2 липня до 1939 р. відзначалося у Чехословаччині як день народження своєї армії. Чеський історик Ф. Штайдлер констатував, що у цей час чехословаки по обидва боки фронту виконували свій обов'язок. Хоча в Ставку йшли переможні донесення, але російські 7-ма та 11-та армії призупинили наступ. Командуючого 7-ю армією Л.М. Бельковича за неспроможність утримати 19 червня контрудар австро-угорців і відступ його війська було замінено на генерал-лейтенанта В.І. Селівачева, і відправлено в резерв штабу Київського ВО.

Найбільшого успіху досягла 8-ма армія, яка 6 липня південніше Станіслава прорвала оборону супротивника. Використовуючи чисельну перевагу і кількість озброєння армія Л. Корнілова, незважаючи на відчайдушний опір німецьких та австро-угорських військ, 10 липня захопила Галич. Щоб зміцнити оборонні порядки 3-ї австро-угорської армії її командуючий генерал-полковник К. фон Терстянський відвів війська за р. Лімницю. 10 липня новим командуючим 3-ою царською армією став генерал-полковник К. Крітек. На перепоні 8-ій російській армії стала група німецьких військ під командуванням генерал-лейтенанта Л. Зігера, але й вона не змогла нічого зробити. 11 липня росіяни прорвали оборону ворога і увійшли в Калуш. Вони вчинили справжній погром у місті, що засвідчило повний моральний розклад військ і небачене падіння дисципліни.

Командарм Л. Корнілов, палкий прихильник суворої дисципліни у військах, був вражений таким станом справ. У 1917 р. розпропаговані революційними радами російські солдати займалися на західноукраїнських землях мародерством та вбивствами мирних мешканців, які пробували стати їм на заваді, що не йшли ні в яке порівняння з аналогічними акціями 1914–1916 рр. Окрім того, масовим стало дезертирство. Корнілов наказав ловити солдатів, дезертирів та мародерів, які втрачали людську подобу, і вішати на перехрестях доріг зі спеціальними пояснюючими табличками, за що вони страчені. «Смертна кара, – заявив він, – врятує багато невинних життів ціною загибелі небагатьох зрадників, запроданців та боягузів» [43].

Дії Л. Корнілова підтримав комісар Південно-Західного фронту, уродженець Харкова, відомий на початку XX ст. терорист В. Савінков, а також Верховний головнокомандуючий О.О. Брусилов. Невдовзі Тимчасовий

уряд на чолі з О. Керенським відновив смертну кару на фронті. 11-та і 7-ма російські армії взагалі перестали воювати. Перша тому, що зазнавала серйозних втрат у кожному бою, а другу через відкриту непокору командуванню важко було назвати військовим формуванням. Головнокомандуючий Південно-Західним фронтом О.Є. Гутор вирішив воювати силами 8-ї армії, яку він посилив 2-им АК, і наказав Л. Корнілову повернути війська на Рогатин і завдати удар з тилу Південній армії. Але цей наказ був нереальним. Біля Калуша розмістилися значні сили німців на чолі з генералом піхоти К. Літцманом. У ніч на 16 липня росіяни залишили Калуш. Російські солдати, користуючись демократичними засадами, почали все рідше виходити на бойові позиції і воювати з ворогом. Незважаючи на це німецьке командування, щоб попередити новий наступ росіян, перекинуло свіжі сили з Західного фронту під Золочів, а в районі Звижин-Конюхи створило ударне угрупування чисельністю більше 100 тисяч солдатів. І хоча особовий склад 11-ої російської армії переважав німців, ті створили на невеликій ділянці фронту, де мав відбутися наступ, перевагу в 2,5 рази в живій силі та у 14 разів в артилерії. Будучи стовідсотково переконаним в успішному проведенні контрудару, на бойові позиції прибув навіть кайзер Вільгельм II. 6 липня німецькі війська нанесли контрудар по арміям Південно-Західного фронту. Росіяни відступали, не чинячи ніякого опору, а частіше масово покидали свої позиції і йшли в тил. Ставка категорично заборонила відступ 7-й армії, якій загрожувало оточення, оскільки 21 липня німецькі війська підійшли до Тернополя. 23 липня командуючого Південно-Західним фронтом О.Є. Гутора змінив Л.Г. Корнілов. Одночасно відбулася перестановка командармів. 11-шу очолив командувач Особливою армією І.Г. Ерделі, а останню П.С. Балуєв, замість Л. Корнілова командармом 8-ї став генерал-лейтенант В.А. Черемісов, корпус якого зайняв під час наступу Галич і Калуш. Після заміни командування фактично усього Південно-Західного фронту, відступ росіян припинився 23 липня приблизно на лінії Броди–Збараж–Гржималів–Кімполунг.

Новопризначений командуючий фронтом Л. Корнілов великі події покладав на оборону по р. Серет біля Тернополя та Теребовля. 23 липня він спробував навести порядок у військах і заборонив проведення будь-яких мітингів у районах бойових дій, а у разі їх проведення – застосовувати проти зрадників кулеметний і навіть артилерійський вогонь. Усю відповідальність за ці акції Л. Корнілов брав на себе, а командирів і начальників, які не боролися проти мітингів і самочинного відступу російських солдатів, наказав віддавати під суд.

24 липня Л. Корнілов запланував контрнаступ, але німецькі війська форсували р. Серет, і росіяни без бою залишили Тернопіль. Наступного дня була припинена й оборона Теребовля. У ці дні стало очевидним, що

ідея О.О. Брусилова про генеральний наступ, центром якого мали стати західноукраїнські землі, виявилася нереальною. Л.Г. Корнілов звернувся у Ставку Верховного головнокомандуючого з вимогою припинити наступ російських військ на усіх фронтах і навести у них, насамперед, сувору дисципліну та не залучати військових у політичну боротьбу.

Спираючись на це прохання командуючого ударним фронтом у кампанії 1917 р., О. Керенський 25 липня дав розпорядження зупинити просування російських військ вперед, найбільш успішним воно було на Румунському фронті. 31 липня армії Південно-Західного фронту відступили за р. Збруч, а південніше р. Дністра до р. Прут і Серет, тобто до колишнього державного кордону. Німецькі та австро-угорські частини також зупинилися, оскільки були настільки ослабленими і знекровленими, що наступати далі і досягти якихось серйозних результатів уже не могли.

8-ма армія, що впродовж усієї Великої війни була ударною силою росіян на Південно-Західному фронті і з 1914 по 1917 рр. воювала в Галичині, була передана до складу Румунського фронту. Її перший командарм О.О. Брусилов 31 липня був звільнений з посади Верховного головнокомандуючого російської армії. Його посаду обійняв Л.Г. Корнілов, який також усю війну провоював на українських землях та саме тут здобув собі славу воєначальника і героя війни. Корнілов мав виїхати з Бердичева до Могильова, де знаходилась Ставка. Пам'ятаючи про долю своїх попередників М. Алексєєва та О. Брусилова, Л. Корнілов поставив вимоги перед Тимчасовим урядом самостійно приймати рішення про призначення командуючих фронтами та арміями і особисто відповідати за прийняття оперативних планів і нікому не втручатися в його розпорядження щодо нової революційної російської армії. Свій настирливий характер і незалежність від уряду Л. Корнілов продемонстрував стосовно призначення головнокомандуючого основним фронтом, що воював на українських землях. 31 липня 1917 р. О. Керенський, як голова Тимчасового уряду, призначив на посаду командуючого Південно-Західним фронтом без погодження з Л. Корніловим генерала від інфантерії В.А. Черемісова. Стосунки між генералами були нормальними, тим паче, вони разом воювали в Галичині під час літнього наступу 1917 р. Черемісов навіть став командуючим 8-ю армією, коли Корнілова призначили командуючим фронтом.

Однак у даному випадку Л. Корнілов рішуче виступив проти призначення Черемісова командуючим Південно-Західним фронтом. Цей акт був спрямований фактично проти прем'єра Тимчасового уряду О. Керенського, але для виправдання своїх дій Л. Корнілов заявив, що під час прориву німцями фронту під Тернополем Черемісов повів себе не досить рішуче і не показав сили характеру та твердості. Черемісов прибув до Бердичева, де знаходився штаб Південно-Західного фронту, де й дізнався, що його

посаду обійме генерал від інфантерії П.С. Балуєв. Керенський витратив тиждень, щоб довести Л. Корнілову непохитність свого рішення. Це був перший конфлікт між головою уряду і Верховним головнокомандуючим. У майбутньому він досяг свого апогею. Л. Корнілов був звинувачений у спробі здійснення державного перевороту, зміщений 27 серпня 1917 р. з посади, оголошений поза законом і заарештований.

Кілька місяців посаду Верховного головнокомандуючого російської армії обіймав сам О.Ф. Керенський. Наступ російської армії влітку 1917 р. був фактично останньою бойовою операцією на українських землях у роки Першої світової війни. Жовтневий переворот у Петрограді та початок Української революції й утворення 20 листопада 1917 р. Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Федеративною Російською Республікою привели до припинення бойових дій на території, яку населяли етнічні українці. У роки Першої світової війни українці, перебуваючи в арміях Австро-Угорської та Російської імперій (відповідно 250 тис. і 3,5 млн, за іншими даними – 300 тис. і 4,5 млн осіб) [44], боролися за чужі їм інтереси, виступали проти кривавої війни і були зацікавлені у її найшвидшому припиненні.

Уряд УНР – Генеральний Секретаріат Центральної Ради 23 листопада 1917 р. ухвалив рішення про об'єднання Південно-Західного і Румунського фронтів в Український. Його командуючим став російський генерал від інфантерії Д.Г. Щербачов. Він зробив спробу створити 6 корпусів за національною ознакою (2 – українських, 2 – польських, російський та мусульманський). Після жовтневого перевороту генерал вів активну антибільшовицьку політику у військах: розігнав самочинний ВРК, за що більшовик Корнєв намагався здійснити на нього замах. 26 листопада 1917 р. у Фокшанах Щербачов уклав сепаратне перемир'я з блоком і припинив бойові дії. 26 січня 1918 р. після проголошення незалежної УНР Раднарком РРФСР оголосив командуючого Українським фронтом ворогом народу і поставив його поза законом. Одночасно російський генерал проводив зрадницьку політику щодо УНР: видав наказ про скасування на фронті українських військових рад і комісарів, усе військове спорядження та майно відмовився передавати Україні, оголосив його власністю Росії і залишив Румунії. У березні 1918 р. Центральна Рада звільнила його з посади командуючого.

Українська Центральна Рада проводила політичну лінію на завершення війни. Перший мирний сепаратний Брестський договір у війні 1914–1918 рр. уклала саме УНР 9 лютого 1918 р. з Німеччиною. Прагнучи захистити незалежність України від більшовицької Росії, Центральна Рада звернулася по допомогу до Німеччини й Австро-Угорщини, які ввели свої війська на українські землі колишньої Російської імперії. Таким

чином вони здійснили те, що не могли впродовж усієї війни. Україна зобов'язалася постачати цим країнам продовольство та промислову сировину. Це фактично вивело її з участі у Великій війні, хоча теоретично й поставило її у ворожий до Антанти табір. Перша світова війна стала своєрідною прелюдією кривавої братовбивчої громадянської війни 1918–1921 рр. в Україні.

---

1 История Первой мировой войны 1914 1918. - М., 1975. - В 2-х томах. - Т. І. - С. 223.

2 Історія Українського війська. - Львів, 1996. - С. 12.

3 *Залесский К.А.* Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь. - М., 2000. - С. 483-529.

4 Шумский К. Очерки мировой войны на суше и море. - Петроград, 1915. - С. 15-16.

5 *Субтельний Орест*. Україна: історія. - К., 1993. - С. 419.

6 *Якимович Б.* Збройні сили України. Нарис історії. - Львів, 1996. - С. 85-86.

7 *Черников И.* Гибель империи. - М. СПб., 2002. - С. 247.

8 *Брусилов А.А*. Мои воспоминания. - М., 2001. - С. 69.

9 *Петлюра Симон*. Статті, листи, документи. - Нью-Йорк, 1956. - С. 185.

10 *Попик С.Д*. Українці в Австрії. 1914-1918. - Київ Чернівці, 1999. - С. 49.

11 Шамбаров В. За веру, царя и отечество. - М., 2003. - С. 159.

12 *Заполовський В.* Буковина в останній війні Австро-Угорщини. - Чернівці, 2003. - С. 27-28.

13 *Боханов А.* Николай II. - М., 1994. - С. 510.

14 *Верба* І. Арешт Михайла Грушевського у 1914 році // Проблеми історії України. - К., 2002. - Вип. 6. - С. 142.

15 *Реєнт О.* Українські землі в дипломатії європейських країн // Історія України. - 2001. - № 25 –26. - С. 30.

16 *Брусилов А.А.* Вказана праця. - С. 87.

17 *Шамбаров В.* Вказана праця. - С. 300.

18 *Черников И.* Вказана праця. - С. 279.

19 Історія Українського війська. - Львів, 1936. - Ч. ІІІ. - С. 320.

20 *Заполовський В.* Вказана праця. - С. 71.

21 Горлицкая операция. Сборник документов мировой войны на русском фронте (1914 –1917). - М., 1941. - С. 12.

22 *Яковлев Н*. 1 августа 1914 г. - М., 1974. - С. 97.

23 З*аполовський В*. Вказана праця. - С. 73.

24 Там само. - С. 75.

[25] *Лемке М.* 250 дней в Царской ставке. - Петроград, 1920. - С. 270.
[26] *Запольський В*. Вказана праця. - С. 70.
[27] Там само. - С. 111.
[28] Там само. - С. 87.
[29] Николай II в секретной переписке. - С. 191.
[30] Дневники императора Николая II. - М., 1991. - С. 554.
[31] Отечественная история. - 1998. - № 3. - С. 43.
[32] *Кульчицький С.В*. Україна у Першій світовій війні. - К., 1999. - С. 12.
[33] Военно-исторический журнал. - 1999. - № 2 - С. 34.
[34] *Шамбаров С.* Вказана праця. - С. 585.
[35] *Семанов С*. Брусилов. - М., 1980. - С. 246.
[36] Українська Центральна Рада. документи і матеріали у двох томах. - Т. 1. - С. 535.
[37] Стратегический очерк войны 1914 1918 гг. - М., 1923. - Т. 7. - С. 34.
[38] Советские архивы. -1968. - № 4. - С. 99.
[39] Стратегический очерк войны 1914 1918 гг. - Т. 7. - С. 67.
[40] Лиддел-Гарт Б. Стратегия непрямих действий. (Энциклопедия военного искутства). - М.-СПб., 1999. - С. 204.
[41] Россия в Мировой войне 1914 1918 года (в цифрах). - С. 26.
[42] Военно-исторический журнал. - 1999. - № 2. - С. 38.
[43] Див.: *Катков Г.М.* Дело Корнилова. - М., 2002.
[44] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. - Т. 1. - С. 471-472.